

**EN NORSK MOTSTANDSMANN
I MØTE MED DET NAZISTISKE TERRORVELDET,
1940-1945**

Masteroppgave i historiedidaktikk

Ruth Helen Fiskå Stokkeland

Våren 2017

Universitetet
i Stavanger

DET HUMANISTISKE FAKULTET

MASTEROPPGAVE

Studieprogram:
Master i historiedidaktikk

Vårsemesteret, 2017

Åpen

Forfatter: Ruth Helen Fiskå Stokkeland

Ruth Helen Fiskå Stokkeland
(signatur forfatter)

Veileder: Nils Rune Langeland

Tittel på masteroppgaven: En norsk motstandsmann i møte med det nazistiske terrorveldet,
1940-1945.

Engelsk tittel: A Norwegian resistance fighter meets the Nazi reign of terror.

Emneord:
Kollektivtradisjon
Minnekultur
Mikrohistorie
Livsverden
Felttoget i 1940
Hjemmefronten
Konsentrasjonsleir

Sidetall: 129
+ vedlegg/annet: 0

Stavanger, 14.05.2017

Forord

Jeg har nå kommet til veis ende med masteroppgaven, og kan se tilbake på to spennende og lærerike år. Jeg har skrevet om det feltet innenfor historie som ligger mitt hjerte nærmest, historien om den norske motstandsbevegelsen under 2. verdenskrig. Oppgaven har gitt meg mulighet til å ta et dybdykk i min bestefars opplevelser som offiser, motstandsmann og fange. Dette har vært et lærerikt og gripende og prosjekt, og jeg er takknemlig for all hjelp jeg har fått underveis.

Først og fremst vil jeg takke min far for alle historiene han har fortalt om sin far som døde i tysk konsentrasjonsleir, 23.01.1944. Han har også vært til stor hjelp underveis i skriveprosessen. Jeg vil også takke min mann, mor og svigerforeldre som har passet barn og gjort en kjempeinnsats for at jeg skulle få mulighet til å skrive. Veilederen min, Nils Rune Langeland, fortjener også en stor takk for mange gode tilbakemeldinger og tips til hvordan jeg kunne bruke historien om bestefaren min i dette prosjektet.

I ærbødighet til ofrene for nazismen ønsker jeg å belyse deres lidelsesreise gjennom det nazistiske straffesystemet på en ny måte. Det er så mange hendelser, tanker, betraktninger og opplevelser som har blitt borte i skapelsen av en felles fortelling om «krigen». Jeg vil vri fokuset bort fra den store allmenngyldige fortellingen om den norske motstanden under felttoget og okkupasjonsårene. En fortelling som handler om mot, helter, sabotasje, flukt, fangenskap og lidelse. Men motstanden var så mye mer enn det. Den handlet om mennesker som deg og meg, om ulike mentaliteter, psykiske kamper så vel som fysiske, og traumer som strekker seg langt inn i fredstid. Fra unge gutter til godt voksne menn – og felles for dem alle var at de manglet krigserfaring. Mangelen på krigserfaring gir dem omtrent samme utgangspunkt som du og jeg ville hatt i møte med krig. Og nettopp denne manglende erfaringen gjorde at de undervurderte torturen som ventet. Dette skulle koste dem dyrt. For mange kostet det livet.

Hvilke betraktninger gjør man seg i absurde situasjoner som fangenskap under et totalitært regime fører med seg? Hvordan reagerer man på alt det vonde? Hvordan takler man tilværelsen? Og ikke minst, hvordan overlever man? Vi skylder ofrene å gi dem en mentalitet, gi dem en kropp, en familiesituasjon, et yrke, en interesse, et mål - og gi dem en personlighet. Vi skylder dem å sette oss inn i den håpløse situasjonen de befant seg i, og gjøre oss kjent med deres forståelseshorisont. En horisont som ikke er så fjern fra vår egen. For felttoget, motstandskampen og konsentrasjonsleirene tilhører paradoksalt nok ikke den eldre historien.

Det hendte i moderne tid, i en moderne verden med moderne mennesker. Og det er først når det går opp for oss at disse menneskene som kjempet for livet var nokså like oss selv, at vi til en viss grad kan klare å sette oss inn i hvilke psykiske og fysiske kamper de stod i. Og når vi begynner å forstå omfanget av lidelsene, forstår vi også at vi for all del må kjempe for at noe lignende aldri skal gjenta seg. Det er først når vi klarer å gjøre historien nåtidig, vi klarer å oppleve det som står igjen fra nazistenes storhetstid i våre tanker og våre liv. Og kunnskap er vårt viktigste våpen mot likegyldighet. For som den amerikanske historikeren Timothy Snyder har formulert det; *Holocaust er ikke bare historie, men også en advarsel.*

Mai 2017,

Ruth Helen Fiskå Stokkeland

Innhold

Kapittel 1 - Innledning	8
Problemstilling	8
Oppgavens formål	8
Bakgrunn for oppgaven	9
Plassering av prosjektet	9
Oppgavens struktur.....	10
Kapittel 2 - Teori	11
Historiografi og tidligere litteratur og forskning	11
Historieskrivningen endrer seg og de «glemte» historiene kommer frem.....	14
Annengenerasjon	19
Minnesmerket og den nasjonale krigsminnekulturen	21
Kapittel 3 - Metode.....	25
Mikrohistorie som metode.....	25
Mentalitetshistorie	26
Livsverden og habitus	28
Kildebruk.....	30
Kapittel 4 – Torvalds livsverden	33
Oppvekst.....	33
Skole og utdanning.....	34
Strukturelle forandringer i hjemkommunen	35
Kulturfeltet i Strand.....	36
Bedehuskulturen og vekkelser.....	38
Omriis av en mulig bygdementalitet.....	40
Kapittel 5 – Nasjonal Samling, offiserer og motkulturer	41
Kapittel 6 – Felttoget i 1940.....	44
Forsvaret.....	44
Ovrraskelse eller ikke?	45
Ubudne gjester.....	46
Mobiliseringskaos	47
Torvalds deltakelse.....	48
Bomberegn og økende mismot.....	49
Major Brandt blir skutt.....	51
Befalets kollaps	52
Manglende krigserfaring	53

Fallet.....	54
Skuffelsen.....	57
Kapittel 7 – Illegalt motstandsarbeid.....	58
Hjemmefronten.....	58
Hjemmefrontsgruppa i Strand kommune	59
Torvald blir med i det illegale arbeidet	61
Hvilken analyse lå bak valget?.....	62
Hvilke drivkrefter lå bak innsatsen?.....	63
Sikkerhetsnettet brister	67
Torvalds milde fiendebilde slår sprekker	67
Kapittel 8 - Kollapsen.....	69
Opprullingen.....	69
Å være ettersøkt.....	72
Torvald blir arrestert.....	74
Betraktninger	75
KdS Stavanger.....	76
Statspolitiets rolle	78
Torvalds fengselsopphold.....	80
Omvendelsen	81
Hva gjorde torturen med ham?	83
Saksbehandling.....	85
Kapittel 9 – Ferden går videre til Grini	88
Polizeihaftlingslager Grini	88
Fangeopphold på Grini.....	88
Et viktig vennskap og brev hjem.....	90
Tysklandsspøkelset og hyppigere opprop	91
Transporten.....	93
Kapittel 10 – Fanget i natt og tåke.....	95
NN-forordningen	95
Ankomsten til Natzweiler.....	97
Mangel på tilhørighet	100
Torvalds harde liv i Natzweiler	100
Hvem overlevde som NN-fange?	105
Andre betraktninger.....	106
Hva var det som knakk Torvald?	109
Kapittel 11 – Ettervirkninger.....	111

Alt var forandret	111
Tausheten	112
Motstandsbarne	113
Ettervirkningene i Torvalds familie.....	114
Den vonde uvissheten.....	115
Vanskelige år for Kjell Johan.....	116
Johannas dramatiske år.....	117
Ellinor Majors forskning	118
Avslutning	120
Litteraturliste	123
Bøker, avhandlinger og artikler.....	123
Internettkilder	126

Kapittel 1 - Innledning

Problemstilling

Jeg ønsker å belyse hvilke psykodrama og møter mellom ulike mentaliteter som oppstod i forbindelse med den norske motstandskampen i 1940-45. Dette vil jeg gjøre ved å følge en norsk motstandsmanns reise gjennom kampene i 1940, og videre inn i det nazistiske straffesystemet.

Oppgavens formål

Formålet med denne oppgaven er å søke kunnskap om hvilke psykodrama¹ som utspilte seg da norsk bygdementalitet braket sammen med det tyske terrorveldet under 2. verdenskrig. Dette vil jeg gjøre ved å følge løytnant, motstandsmann, familiefar og bygdemann, Torvald Fiskå, gjennom ulike faser i krigen. Jeg vil se på hvilke fordeler og ulemper hans oppvekst og livserfaringer i fredstid ga ham i møte med terroren.

I historien om Torvald ligger det et tredimensjonalt spenn som fanges opp i denne oppgaven – historien om han, om familien, og den nasjonale minnehistorien. Mange nordmenn som overlevde konsentrasjonsleiroppholdet har formidlet historier fra fangenskapet, enten ved å publisere sine beretninger i bokform, gjennom dagbøker, dikt eller som tegninger. Torvalds historie blir hovedsakelig formidlet gjennom en årlig markering ved minnesmerket hans. Dette er den forstenede ytre rammen rundt historien om han, og han inngår i en nasjonal, lokalt forankret monumental minnetradisjon. Ved å sammenføre hans livsverden med bitene vi har kjennskap til fra hans krigserfaring, vil jeg gå bakenfor hans posthume liv som en monumentalisert bauta. Jeg ønsker å hente frem et tydeligere, virkeligere og rikere bilde av hans livsreise – og dermed belyse hvilke forutsetninger en norsk motstandsmann hadde i møte med 2. verdenskrig, og hvilke ettervirkninger denne førte med seg for dem og deres familier. Her skapes en kontrast til, og utdyping av heltefortellingen som formidles gjennom historiekulturen, og overgangen fra menneske av kjøtt og blod til en steinsatt bauta kommer frem.

---

¹ Psyke betyr sjel og drama betyr handling, og direkte oversatt betyr dette «sjel i handling». Psykodrama-begrepet ble utviklet av psykiateren og teatermannen Jacob Levy Morene på 1920 tallet.

Bakgrunn for oppgaven

9. april 1940 – dagen som ikke blir glemt i norsk historie. Dagen da vi ble frarøvd vår nøytralitet og frihet, og ble ufrivillig trukket inn i 2. verdenskrig. Nå skulle norske fedre og sønner kastes inn i en hard militær kamp som de vanskelig kunne vinne. Det var opp til dem å forsvare fedrelandet. Først gjennom felttoget, og senere gjennom motstandsarbeid langt inne i det illegale mørket for mange av dem. Et motstandsarbeid som medførte død og lidelse.

Jeg er barnebarnet til Torvald Fiskå, og har vokst opp med historien om min bestefars skjebne. Historiene om motstandsarbeidet, arrestasjonen og fangeoppholdet har alltid interessert meg, og jeg har besøkt konsentrasjonsleiren som han døde i flere ganger. De siste årene har jeg fått en økende interesse for å gå bak den ferdigvevde historien, og finne ut mer om hvem motstandsmennene var, og hvilke betraktninger de gjorde seg i løpet av denne dramatiske perioden av livene deres.

I oppgaven er ikke Torvald primært min bestefar – men en ledetråd jeg kan følge for å belyse den mentaliteten han representerer i møte med terroren. Terror i form av vold, undertrykkelse, adskillelse fra sine kjære, kulde, en evig sult og et liv i uvisshet. Jeg mener at historien om min bestefar er historien om mange norske menn og kvinner under felttoget i 1940, gjennom det illegale motstandsarbeidet, og den påfølgende straffereisen de måtte gjennom. Det er også historien om de mange motstandsfamiliene som ikke fikk oppleve å få sine kjære hjem fra fangenskapet.

Plassering av prosjektet

Jeg har valgt å skrive en historiedidaktisk oppgave med en mentalitetshistorisk vinkling.

Ved å legge en mentalitetshistorisk tråd gjennom Torvalds livsreise, peker jeg på nye sider ved krigshistorien, fra en motstandsmanns oppvekst til ettervirkningene etter hans død. Gjennom hele oppgaven følger jeg de ulike fasene han gjennomgikk i sitt liv, både som fri mann og som fange. Ved at han gjennom minnesmerket og et årlig ritual inngår i den nasjonale krigsminnekulturen, blir dette samtidig en analyse innenfor minnestudier.

Det har blitt skrevet utallige bøker og grundige historievitenskapelige arbeider som handler om 2. verdenskrig. Svært mye av dette er også personlige erindringer, og produksjonen ser ikke ut til å være på retur, heller tvert imot. I denne oppgaven har jeg valgt en original vri på norsk krigshistorie, og prosjektet mitt ble landet i et område som er lite belyst både i forskningen og erindringslitteraturen. Det mentalitetshistoriske perspektivet har jeg valgt for å synliggjøre

kontrasten mellom historien om han og hans familie, og kollektivtradisjonens heltefortelling med få nyanser.

Oppgavens struktur

Oppgaven har 12 kapitler som sammen utgjør en helhet som belyser min problemstilling.

De tre første kapitlene har som hensikt å trekke opp bakteppet for den videre fremstillingen, og bygger på problemstilling, eksisterende forskning og litteratur, samt en metodedel.

Kapittel 4 bringer leseren inn i Torvalds livsverden. Med utgangspunkt i lokal- og hverdagshistorie fra Strand kommune fra tidlig på 1900-tallet og inn i krigsårene undersøker jeg et mulig mentalitetshistorisk perspektiv på denne perioden og krigserfaringen. Når jeg kartlegger hans livsverden ser jeg på konkrete elementer fra hans hjemsted, og knytter det videre opp mot den store, allmenne norgeshistorien.

Kapittel 5 handler om felttoget i 1940 og hans første møte med krig og fangenskap. Her vil jeg vise hvilken betydning denne krigserfaringen fikk for hans videre veivalg.

I kapittel 6 undersøker jeg det illegale motstandsarbeidet han utførte, og presenterer ulike personer i den lokale hjemmefrontsgruppen. Her har jeg valgt ut de personene som er mest relevante i forbindelse med Torvalds innsats. I de påfølgende kapitlene gir jeg meg i kast med Torvalds lidelsesreise, fra torturen i fengslet på Lagårdsveien, via Grini, til hans siste stoppested; dødsleiren Natzweiler i Frankrike. Her belyser jeg de ulike fasene hans fangetilværelse gikk gjennom. Avslutningsvis legger jeg tråden inn i etterkrigstiden, og viser hvordan motstandsmenn og deres familiers lidelser egentlig ikke tok slutt 8. mai 1945.

Kapittel 2 - Teori

Det blir ikke krigsgenerasjonens oppgave å skrive denne krigs historie. Dertil er vi altfor personlig engasjerte. Det blir en ny generasjon som kommer til å gjøre det. Den får avstanden og tilgangen på de kilder vi i dag savner for å gi det hele sannhetsbildet.

Kong Haakon VII, London 1945.²

Flere historikere spådde at interessen for 2. verdenskrig ville avta da den kalde krigen tok slutt. Dette skjedde ikke, og interessen for krigen øker stadig. Det økende antallet nye bøker om krigen og okkupasjonen generelt i den siste tiden, er kanskje det sterkeste beviset på at interessen fortsatt er levende.³ For noen år tilbake, i prosjektet «Norsk sakprosa», ble de såkalte sakprosa- og erindringsbøkene om krigen kartlagt. Prosjektet fant ut at mellom 1945 og 1995 handlet grovt regnet så mye som hver femte sakprosabok om 2. verdenskrig.⁴ Temaene er utallige og kildetilfanget har økt. Så godt som alle, selv i det nye flerkulturelle Norge, har i dag et forhold til «krigen». Det kommer stadig ny informasjon som nyanserer den norske versjonen av krigshistorien. Dette har gitt rom for at nye og spennende perspektiver og hendelser har kommet frem.

Historiografi og tidligere litteratur og forskning

I historieforskningen og offentlige debatter har det blitt påpekt at historieskrivningen om okkupasjonstiden i Norge lenge var utformet som en hegemonisk mesterfortelling med mytiske trekk og få nyanser. Sentrale deler av kritikken mot den tradisjonelle norske okkupasjonshistorien påpeker trekk som knytter den til en patriotisk minnekultur. I begrepet patriotisk minnekultur ligger et fokus på det nasjonale foran det internasjonale, og på de elementene fra historien som kan spille en konstruktiv rolle i forhold til det nasjonale selvbildet. Dette er med på å forklare hvorfor en rekke vanskelige tema har vært neglisjert i krigens mesterfortelling. Den belgiske historikeren Pieter Lagrou har forsket på minnet om 2.

---

² Militærhistorisk forening Rogaland. (2016). *Håpløs kamp – April 1940. Da krigen kom til Rogaland*. Stavanger: Commentum Forlag. S. 5

³ Evju Håkon. (2007). «Leder», i *Fortid*, 2007 (2), s. 5

⁴ Hjeltnes Guri. (2017). «Historiene som ennå ikke er fortalt», i *Prosa – Tidsskrift for sakprosa*. Hentet fra <http://prosa.no/essay/historiene-som-enna-ikke-er-fortalt/>

verdenskrig i Belgia, Nederland og Frankrike i boken *The legacy of nazi occupation* (2000). Han hevder at konstruksjon av en patriotisk minnekultur henger sammen med nasjoners trang til å skape og formidle en historie de kunne leve med som nasjon, og som kunne gi mening til meningsløse begivenheter. Disse historiene fikk en positiv oppbyggelig effekt i forbindelse med gjenreisningen av landet etter krigen.⁵

I den danske boka *Besættelsestiden som kollektiv erindring* (1998) tar Anette Warring og Claus Byld for seg hvordan okkupasjonstiden har blitt oppfattet, tematisert, og brukt i dansk etterkrigstid. Mens Tyskland ene og alene fikk ansvaret for krigen og alle ugjerningene, handlet de alliertes brudd på menneskerettighetene i stor grad om at midlet helliget målet. Dette er en tendens som også gjør seg gjeldende i den tradisjonelle norske historieskrivningen.⁶

I Sverre Steens oversiktsverk *Norges krig*, som ble utgitt i tre bind fra 1947 til 1950, ser vi en tydelig inndeling i «vi» og «dem». Bruken av «vi» knytter leseren til det nasjonale fellesskapet som ble etablert i mange av bøkene som ble utgitt like etter krigen.⁷ I dag stiller man seg mer kritisk til krigens mesterfortellinger, og det store fokuset på motstandskampen suppleres i større grad med krigserfaringer som tidligere har slitt med å vinne plass i vår kollektive erindring.

Den norske offisielle erindringen, slik den formidles i historieskrivningen, har i stor grad identifisert perioden for den tyske okkupasjonen av Norge med motstandskamp og hjemmefront. Hjemmefronten er en samlebetegnelse for den hemmelige motstandsbevegelsen i Norge under krigen, og omfatter både sivil og militær motstand.⁸

En rekke norske overlevende konsentrasjonsleirfanger skrev om opplevelsene sine kort tid etter at de hadde kommet hjem. En sterk hovedperson som er engasjert i motstandsarbeidet mot okkupasjonsmakten står i sentrum i de fleste tekstene som ble skrevet på denne tiden.⁹ Allerede i 1945 fortalte Karl Riise om sine opplevelser i tysk konsentrasjonsleir i boka *Blant levende lik - Tre år i konsentrasjonsleir*. I 1946 ga tidligere Natzweilerfange, Hans Cappelen, ut boka *Vi*

---

⁵ Lagrou, Pieter. "Victims of Genocide and National Memory: *Belgium, France and the Netherlands 1945-1965*", i *Past and Present*, 1997 (154). S. 196

⁶ Andreassen Kim E. «Krigshistorie går ikke av moten», i *På Høyden*, hentet fra <http://www.uib.no/en/node/51449>, Publisert 09.04.2010

⁷ Corell Synne. (2007). «Hva er historien om krigen? - Historiografien om den tyske okkupasjonen av Norge under annen verdenskrig», i *Fortid*, 2007 (2), s. 18

⁸ Bjørnstad Lasse. «De beste bøkene om krigen i Norge», hentet fra <http://forskning.no/historie-boker/2015/10/de-beste-bokene-om-krigen-i-norge>, publisert 22.10.2015

⁹ Storeide Anette. «Tidsvitners fortellinger om fangenskapet i konsentrasjonsleiren Sachsenhausen», i *Fortid*, 2007 (2), s. 32

ga oss ikke – en Nacht und Nebel fange forteller. Cappelen var også norsk hovedvitne under Nürnbergprosessen. I 1947 ga Paul Leren og Birger Winger Andresen ut boka *Karakteristikk av Sachsenhausen og Natzweiler konsentrasjonsleirer*.

I 1977 ga Tore Gjelsvik ut verket *Hjemmefronten*, som handler om den sivile motstand i Norge under okkupasjonen. Gjelsviks egen bakgrunn både som sentral deltaker og vitenskapsmann, gjør *Hjemmefronten* til en klassiker i norsk motstandshistorie. Den forteller om organisering, ledelse og vurdering av kampmetoder. Han baserte seg på egen erfaring gjennom de fem årene, men i tillegg gjennomgikk han arkiver, bøker og snakket med medlemmer av *Hjemmefrontens* ledende organer.

Kristian Ottosen, som overlevde Natzweiler, innlemmer på mange måter skillet mellom tidsvitneberetninger og bredere historiske fremstillinger i sine bøker om de nazistiske fangeleirene. I 1989 ga han ut boka *Natt og tåke: Historien om Natzweilerfangene*. Han har også gitt ut andre bøker om nazistenes fangeleirer, blant annet *Liv og død. Historien om Sachsenhausen-fangene (1990)*, *Kvinneleiren. Historien om Ravensbrück-fangene (1991)* og *Bak lås og slå. Historien om norske kvinner og menn i Hitlers fengsler og tukthus (1993)*. Han skriver både som tidsvitne og som dokumenterende historiker.¹⁰ Beskrivelsene av hva han selv har opplevd blir i bøkene forent med objektiv dokumentasjon.

En ny bølge av erindringstekster nådde sitt høydepunkt på 1990-tallet. At mange valgte å dele historiene sine så lenge etter krigens slutt, kan blant annet ha sammenheng med at sårene da hadde fått tid til å gro. Det kan også ha hatt sammenheng med at det var 50-årsjubileum for frigjøringen i 1995, og at det vekket til liv en trang til å fortelle en ny generasjon om dramatikken som utspant seg i krigsårene. I denne bølgen fremheves heltefortellingen om den norske motstandskampen, solidariteten og fellesskapet, med fokus på fangefrontens integrasjon i hjemmefronten, samt all lidelsen.¹¹

---

¹⁰ Storeide 2007:34

¹¹ Evju 2007:5

Historieskrivningen endrer seg og de «glemte» historiene kommer frem

På 1970-tallet skjedde det en endring innen historievitenskapen, og det ble ikke lenger satt likhetstegn mellom fortid og historie. Det ble gjort et oppgjør med positivismens syn på historie som objektiv og verdifri kunnskap. Det mentale skillet de to begrepene *fortid* og *historie* utgjør, gjorde det mulig å studere hvordan narrativ og diskurser former synet vårt på fortiden. I boka *Metahistory* (1973) ville Hayden White vise at måten historikere skriver på vil påvirke historien de rekonstruerer. Han sammenlignet historikerens arbeid med arbeidet til en romanforfatter. Historie ble fra nå av sett på som sosialt konstruerte fortellinger om fortiden, som var kledd i et ikke-nøytralt språk.¹² I stedet for kun å formidle historier *om* fortiden, ble det nå også sentralt å stille spørsmål om hvordan historier har vært med på å forme mennesker og kulturer. Dette innebar at den norske okkupasjonshistorien og dens mesterfortelling ble stilt i et kritisk lys.¹³ I den norske historikerdebatten som raste på 1980-tallet, ble den såkalte Skodvin-skolen¹⁴ utfordret av historikere som ønsket å berike okkupasjonshistorien med nye perspektiver. De ville utvide det de anså som den offisielle Hjemmefronts- og eksilregjeringsversjonen av okkupasjonstiden. Historiker Hans Fredrik Dahl hadde allerede på begynnelsen av 1970-tallet kritisert den tradisjonelle okkupasjonshistorien for å ha plassert seg påfallende nært til den nasjonalheroiske overlevering av krigshistorien – noe som plasserer den i samme tradisjon som Lagrous «patriotiske» minnekultur.¹⁵

I 1995 ga professor i folkloristikk, Anne Eriksen, ut boka *Det var noen annet under krigen. 2. verdenskrig i norsk kollektivtradisjon*. Denne boka var ikke et nytt bidrag til bildet av dramatikken som utspant seg under krigen. Den handler om den norske etterkrigskulturen, og peker på den tradisjonen av kollektiv erindring som «krigen» har vært i etterkrigs-Norge. Til grunn for denne tilnæringsmåten ligger teorien om kollektivt minne. Sosiologen Maurice Halbwachs var den første til å ta i bruk dette begrepet i 1924, og boka hans *La Mémoire collective* som kom ut for snart seksti år siden, har hatt stor innflytelse.¹⁶

---

¹² White Hayden, «Historical text as literary artifact» (1978), i *The prache of conceptual history*, (Stanford, 2002). S. 88

¹³ Kinnerød Iselin. (2015). *Formidling av okkupasjonshistorien - Fra mytisk fortelling til kritisk historiedidaktisk tilnærming?* (Masteroppgave), Iselin Kinnerød: Trondheim. S. 1

¹⁴ Historikermiljøet rundt Magne Skodvin

¹⁵ Brakstad Ingjerd Veiden. (2006). *Jødeforfølgelsene i Norge. Omtale i årene 1942-1948*. (Masteroppgave), Ingjerd V. Brakstad: Oslo. S. 22

¹⁶ Nokken Kristoffer. (2009). *Andre verdenskrig i svensk og sveitsisk erindringskultur – en lærebokanalyse*. (Masteroppgave), Kristoffer Nokken: Bergen. S. 6

Anne Eriksens perspektiver på historieskriving om andre verdenskrig har også mange fellestrekk med Lagrous forskning. I likhet med han karakteriserer hun kollektivtradisjonen som nasjonsbyggende, samlende og homogeniserende. I denne boka peker Eriksen også på minnesmerkenes rolle som opprettholdere og bærere av kollektivtradisjonen. I 2015 ble den kåret til en av de ti mest betydningsfulle bøkene om krigen. I begrunnelsen deres kan vi lese følgende:

I dette pionerarbeidet viser hun hvordan Kongens nei, Hjemmefronten og hverdagsliv, det å klare å skaffe mat og klær på alternative måter, ble sentrale signaler i den store mytiske fortellingen om nasjonalt samhold og felleskap.¹⁷

I 2010 ga Frode Fanebust ut boka *Krigshistorien – oppgjør med mytene*. Her tar han et oppgjør med «sort-hvitt-myten» om et uskyldig og tappert folk som samlet kjempet mot nazistene. Samme år ga historiker ved Universitet i Oslo, Synne Corell, ut boka *Krigens ettertid. Okkupasjonshistorien i norske historiebøker*. Her har hun analysert tre historiske verk som i hver sin epoke har bidratt til dannelsen av et kollektivt minne om okkupasjonshistorien. Hun viser hvordan historikere får definere historien ut fra hvilke aktører som blir trukket frem, hvilke karaktertrekk de får, og ikke minst hvem og hva som blir utelatt. Verkene hun har nærlest er *Norges krig (1947-1950)*, *Norge i Krig (1984-1987)* og *Norsk krigsleksikon (1995)*.

Forfatter og historiker, Ivo de Figueiredo, hevder i likhet med Anne Eriksen i at okkupasjonshistorien har fungert som en slags skapelsesmyte i nasjonsbyggingsprosjektet i etterkrigstiden.¹⁸ Han påpeker også at det inntraff et skille i historieforskningen i Norge på 1980-tallet, da en ny generasjon historikere på ulike måter kritiserte den tidligere okkupasjonsforskningen. Den nye generasjonen satte ifølge ham fram et ønske om å forstå forskningsobjektene på deres egne premisser, ved å møte forskningsobjektene sine med en empatisk holdning eller innlevelse. Dette hadde tidligere vært vanskelig på grunn av nærheten i tid, noe som førte til at historikerne hadde problemer med objektivitetsidealet. Den nye generasjonen av historikere, derimot, kunne opprettholde en større grad av objektivitet i sin forskning fordi de ikke selv hadde opplevd krigen, og de kunne derfor forplikte seg til å behandle okkupasjonsperioden som et «helt vanlig» historisk tema.¹⁹

---

¹⁷ Bjørnstad 2015

¹⁸ Kinnerød 2015:4

¹⁹ Corell 2007:18

Historieskrivningen dreide seg ikke lenger om en sort-hvitt fremstilling av de godes kamp mot de onde. Man fikk en mer nyansert og selvkritisk refleksjon, og det store bildet ikke gikk helt opp lenger. Denne endringen gikk ikke upåaktet hen. Både i Danmark og Norge har historieforskning som fortalte en mer nyansert og selvkritisk historie og krigsårene, og som har revidert den entydige og patriotiske motstandshistorien, vakt sterke reaksjoner.²⁰

Det finnes i dag en aktiv yngre generasjon på krigs- og okkupasjonsfeltet - mange nye fortellinger har blitt skrevet, og det vil fortsette å komme nye.

Den tradisjonelle okkupasjonshistorien er, som nevnt, preget av en helt/skurk inndeling. Grupper som hverken tilhører kategoriene «helte» eller «skurker» har dermed ikke fått sine erfaringer innlemmet i denne historien. Det fremste eksempelet på en gruppe som falt utenfor de «passende» kategoriene er jødene. I denne konteksten ble de ekskludert fra helte- og selvsagt fra skurkerollen.²¹ Ved at det etter hvert ble rettet et kritisk blikk på mesterfortellingen ble det også rettet fokus mot jødene og andre grupper og hendelser fra okkupasjonstiden som tidligere hadde vært tilslørt.

1976 gav jøden Herman Sachnowitz (1921-1978) ut boka *Det angår også deg*. Sachnowitz var en av 772 norske jøder som i 1942 ble deportert til Auschwitz, og en av få som overlevde deportasjonen. I denne boka forteller han detaljert om overgrepene og torturen som de tyske fangevokterne utsatte de jødiske fangene for, om sykdommene som florerte i leirene og om de umenneskelige forholdene fangene levde under. Boka er oversatt til flere språk og ble kåret til en av de ti mest betydningsfulle norske bøkene om andre verdenskrig i 2015.

I 1987 ble Oskar Mendelsohns *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år, bind II* utgitt. Dette bindet handler om tidsrommet 1940–1985, og omfatter dermed jødernes opplevelser under okkupasjonsårene. Til tross for at han har gått grundig til verks, oppfattes han som «lite konfronterende i sin behandling av okkupasjonsmaktens norske medløpere under arrestasjonen og deportasjonen av jøder fra Norge.»²² I dag er imidlertid silkehanskene tatt av, og de norske jødernes sak belyses fra mange hold. Det råder liten tvil i dagens Norge om at jødene står i en særstilling i okkupasjonshistorien ved å være den eneste gruppen i landet som skulle utryddes på et ideologisk grunnlag. Det har blitt gitt ut en rekke forskning om de norske jødene under okkupasjonen de senere årene, og vi har mye spennende i vente på dette feltet. I 2014 ga Marte

---

²⁰ Andreassen 2010

²¹ Brakstad 2006:22

²² Brakstad 2006:6

Michelet ut den kritikerroste boka *Den største forbrytelsen - ofre og gjerningsmenn i det norske Holocaust*. Her tar hun for seg frontkjempere, statspolitiet og de nazistiske byråkratene som gjorde den norske jødeutryddelsen mulig.

I år kommer *Den store boken om det norske holocaust*, skrevet av historiker Bjarte Bruland, mens Synne Corell setter i gang med et bokprosjekt som omhandler den økonomiske likvidasjonen av jødernes formuer.²³ Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter satser stort med egne publikasjoner. HL-senteret har en egen forskerstab i tillegg til mastergradsstudenter og doktorgradsstipendiater som er tilknyttet forskjellige prosjekter.²⁴

Et annet tema som tidligere var lite belyst i norsk historieforskning er skjebnen til de sovjetiske krigsfangene. I løpet av andre verdenskrig mistet omtrent 13700 sovjetiske krigsfanger livet i Norge. Av disse er kun 2700 identifisert ved navn. Faktisk døde det flere sovjetiske soldater enn nordmenn på norsk jord under krigen.²⁵ Krigsfangene ble sendt hit for å gjennomføre Hitlers utbyggingsplaner av Nordlandsbanen, riksvei 50 (E6), tunnelbygg, samt etablering av befestninger og flyplasser. Atlanterhavsvollen, Festung Norwegen, bestod av bunkere og kanonstillinger.²⁶

Marianne Neerland Soleim som er instituttleder for Barentsinstituttet ved UiT, Norges arktiske universitet i Kirkenes, har skrevet doktoravhandlingen «Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941-1945 - antall, organisering og repatriering». I forlengelsen av denne ga hun ut bok med samme tittel i 2009.

De mange tusen nordmennene som kjempet på Nazi-Tysklands side under andre verdenskrig er også et område som tidligere har blitt dysset kraftig ned i okkupasjonshistorien. Det norske politiets aktiviteter under okkupasjonen var et utfordrende tema i en fremstilling av et «vi» - fellesskap. Man måtte håndtere det faktum at et høyt antall norske politikonstabler meldte seg inn i NS, og at mange politifolk jobbet for fienden.²⁷ I 2012 ga journalist Eirik Veum ut det første av tre bind i det norske krigshistoriske verket «Nådeløse nordmenn». Verket tar for seg norsk personell i tjeneste for den tyske okkupasjonsmakten. Første bind: *Nådeløse nordmenn. Statspolitiet 1941-45* (2012) omhandler nordiske tjenestemenn i den tyske politistyrken i Norge.

---

²³ Hjeltnes 2017

²⁴ «Forskning», (HL-senteret), hentet fra <http://www.hlsenteret.no/forskning/>

²⁵ Soleim Marianne Neerland. «Sovjetiske krigsfanger i Norge», hentet fra <http://www.hlsenteret.no/kunnskapsbasen/folkemord/folkemord-under-nazismen/andre-grupper/sovjetiske-krigsfanger-i-norge>, publisert 06.10.2011

²⁶ Soleim Marianne Neerland. «Sovjetiske krigsfanger i Norge under andre verdenskrig», i *Fortid*, 2007 (2), s. 48

²⁷ Corell Synne. (2010). *Krigens ettertid*. Oslo: Spartacus Forlag AS. S. 146

Andre bind: *Nådeløse nordmenn. Hirden 1933-1945* (2013) omhandler spesialavdelingen i partiet Nasjonal Samling.

Tredje bind: *Nådeløse nordmenn: Gestapo 1940-1945* (2014), omhandler norske menn og kvinner i det tyske sikkerhetspolitiet Gestapo. I boka navngis 1145 nordmenn som var tilknyttet Gestapo, og deres deltakelse i krigsforbrytelser, tortur, drap, angiveri m.m.

Omkring av 4500 nordmenn vervet seg frivillig til tyske Waffen SS. Noen av disse tilhørte avdelinger som deltok i massedrap på jøder. I 2005 bevilget Regjeringen fem millioner kroner for å finne sannheten om nordmennene som vervet seg for tyske Waffen SS under krigen.²⁸ Historien om disse frontkjemperne har fra 70-tallet og fram til nylig presentert dem som norske gutter som tilhørte rene militærorganisasjoner. De hadde lite å gjøre med de øvrige delene av det svært brutale SS, som blant annet hadde ansvar for konsentrasjonsleirene. Ny forskning viser imidlertid at de norske frontkjemperne ikke var ordinære soldater for Tyskland. De var del av den militære grenen av nazipartiets egen organisasjon SS, som etter alt å dømme deltok i massebord på jøder og sivile. I doktorgradsavhandlingen og den påfølgende boka med samme tittel, *Solkors eller hakekors* (2015), tar Sigurd Sørli for seg historien om de såkalte frontkjemperne. Dette er en historisk studie som tar for seg de frivilliges egne motiver, erfaringer, holdninger og reaksjoner. Faktum er at det var flere nordmenn som kjempet i uniform for tyskerne, enn det var nordmenn som kjempet imot.²⁹

Historien om de såkalte «Tyskertøsene» har også slitt med å få plass i den offisielle norske okkupasjonshistorien. Etter frigjøringen ble mange «tyskertøser» utsatt for ulike typer hevnaksjoner. Samfunnet viste minimal interesse for å beskytte disse kvinnene, og norske myndigheter benyttet seg i stor utstrekning av midlertidige lover for å straffe dem.³⁰ De senere årene har stadig flere historikere interessert seg for å fortelle historiene til «tyskertøsene». I 2016 ga Monica Waage Christensen ut boka *Tyskertøsene* som tar for seg myndighetenes behandling og befolkningens reaksjoner på at norske kvinner innledet forhold til og fikk barn med tyske soldater. I Helle Aarnes bok *Tyskerjentene – historiene vi aldri ble fortalt* (2009), får vi møte kvinner som ble lobotomert, internert og deportert til Tyskland, eller som måtte gi bort «tyskerungen» sin. Under okkupasjonen var omtrent 55.000 nordmenn medlemmer av

---

²⁸ Lepperød Trond. (2005). «Gransker nordmenn i tysk uniform». Hentet fra <http://www.nettavisen.no/nyheter/innenriks/gransker-nordmenn-i-tysk-uniform/367139.html>

²⁹ Veum Eirik. (2013). *Nådeløse nordmenn: Hirden 1933-1945*. Oslo: Kagge Forlag. S. 12

³⁰ Pedersen Terje. «Tyskertøser – straffet uten lov og dom?», i *Fortid*, 2007 (2). s. 61

Nasjonal Samling, og man regner med at de fikk rundt 100.000 barn. Disse såkalte NS-barna ble ofte mobbet, trakassert og isolert fra andre barn. Parolene fra Hjemmefrontens ledelse gikk om at ingen skulle være venner med Quislinger, de skulle ikke hilse på og dine barn skulle ikke omgås deres barn. Det skulle være isfront. Denne krigsparolen strakk seg dessverre langt inn i fredstid.³¹ NS-barnas historier har også kommet frem fra glemselen.

Kommunistenes innsats under okkupasjonen har også blitt løftet fram de siste tiårene. Mange kjenner til innsatsen og motstandsvirksomheten til Pelle-gruppa, Asbjørn Sunde, Osvald-gruppa og andre, og flere bøker om kommunistenes bidrag er underveis. I forbindelse med åpningen av landssvikarkivet i 2015 strømmet folk og forfattere til Riksarkivet. I løpet av noen år vil dermed nye opplysninger og forhåpentligvis nye analyser tilfalle okkupasjonsforskningen.³² I 2008 kom det ut en spennende bok om kommunist og sabotør Helge Hansens motstandsarbeid i Stavangerregionen, *Kommunist og sabotør Helge Hansens krig*. I boka får vi et innblikk i det kommunistiske miljøet hans, og de konfliktene som oppsto mellom dem og den øvrige Hjemmefronten.

De siste tyve årene har det også skjedd en biografisk vending som også bidrar med nye og spennende detaljer fra okkupasjonsårene. Det har blitt skrevet en rekke biografier om aktører som Johan Nygaardsvold, Haakon Lie, Jens Christian Hauge, Oscar Torp, Vidkun Quisling, Halvdan Koht, Henry Rinnan, C.J. Hambro, Albert Viljam Hagelin, og mange flere.³³

Annengenerasjon

Like etter krigen var det som nevnt mange som skrev om sine krigserfaringer. En generasjon senere begynte også barna til de som på ulike måter var involvert i «krigen» å publisere sine refleksjoner og forskning. Mange av dem hadde viktige historier å formidle; enten det handlet om å skape forståelse, om å angripe noe eller noen, om heder og ære, eller om sorg. Av de personlige oppgjørene var barn av foreldre med ulik grad av nazisympatier tidlig ute. Forfatter og historiker, Eystein Eggen (1944-2010), ønsket å gi et bidrag til bekjempelse av fortrenningene etter annen verdenskrig. Han skildret sin egen oppvekst som NS-barn i boka

---

³¹ Dalvesen Geir. «Anundsen vil vurdere å gi NS-barna unnskyldning fra samfunnet for mobbing etter krigen», i *Aftenposten*, hentet fra <http://www.aftenposten.no/norge/politikk/Anundsen-vil-vurdere-a-gi-NS-barna-unnskyldning-fra-samfunnet-for-mobbing-etter-krigen-39045b.html>, publisert 01.06.2015

³² Hjeltnes 2017

³³ Hjeltnes 2017

Gutten fra Gimle – et NS-barns beretning som kom ut i 1993. Edvard Hoem forteller om sin familie i *Mors og fars historie* fra 2005, moren hadde barn med en tysk soldat før hun traff faren. Bjørn Westlie tar et oppgjør med sin fars nazisme i *Fars krig* som kom i 2008.³⁴

Liv Riktor Lykkenborg, som er datter av en overlevende krigsfange, ga høsten 2016 ut boka *Motstands barn*. I denne boka ønsker hun å gi en stemme til barna som levde i skyggen av motstandsbevegelser, arrestasjoner og de voksnes fortvilte forsøk på å finne en slags normalitet i hverdagen etter krigen. Hun forteller om hvilke traumer en far som kom hjem fra fangenskap hadde med seg i bagasjen. Hun spør om man egentlig kan komme uskadd ut av krigen, og om den i virkeligheten aldri tar helt slutt. Slike historier er med på å nyansere det lykkelige bildet som er skapt av det å få far hjem fra krigen.

Psykolog og divisjonsdirektør for psykisk helse i Folkehelseinstituttet, Ellinor F. Major, er datteren til jøden, Pavel Fraenkl, som overlevde holocaust. Hun har studert ettervirkningene av konsentrasjonsleirene for overlevende og barna deres. I hovedoppgaven hennes fra 1990 foretok hun en kontrollert undersøkelse av effekten av holocaust på 2. generasjon.³⁵ I sin doktoravhandling fra 1996 undersøkte hun ettervirkningene av krigen ut fra et transgenerasjonelt perspektiv.³⁶

På 60-tallet kom de første historiene om barn av jøder som overlevde holocaust, som hadde mareritt om ting de ikke hadde vært med på, og som følte seg forfulgt av en krig de ikke hadde opplevd. Disse stresslidelsene ble kalt annengenerasjonssyndrom. På den tida trodde man traumene ble overført gjennom oppdragelsen; av det foreldrene fortalte og ikke fortalte om krigen. Dette er imidlertid professor i psykiatri og holocausthistoriker Rachel Yehuda, og kollegene hennes ved Mount Sinai Hospital i New York uenige i. I april i år publiserte Yehuda, og kollegene hennes resultatene av en genetisk studie av 32 jøder som overlevde holocaust. De mener å ha bevist at traumatiske opplevelser kan gjøre endringer i arvematerialet vårt, og at traumene slik kan bli ført videre til barna våre. De 32 jødene som var med i studien, hadde enten

---

³⁴ Refsum Grete. «Tante Vivi - fange nr. 24127 Ravensbrück», hentet fra http://www.refsum.no/wp-content/uploads/2013/02/Refsum_Pressemedie_kontekst1.pdf, publisert 2013. S. 2

³⁵ Major Ellinor. (1990). *Effekten av holocaust på 2. generasjon - en kontrollert undersøkelse av overlevende norskfødte jødiske konsentrasjonsleirfanger og deres barn*. (Hovedoppgave), Ellinor Major: Oslo

³⁶ Major Ellinor. (1996). *War stress in a transgenerational perspective. Norwegian concentration camp survivors and two other resistance groups and their children*. (Doktorgradsavhandling), Department Group of Psychiatry, Universitetet i Oslo, Oslo

vært fanger i konsentrasjonsleir, blitt torturert eller sett andre bli torturert, eller vært nødt til å gå i dekning under andre verdenskrig. Genstudiene viste at både jødene som overlevde holocaust og barna deres hadde såkalte epigenetiske merkelapper på de samme delene av et gen som regulerer stresshormoner i kroppen. Verken Yehuda eller andre forskere på feltet vet ennå hvordan disse epigenetiske merkelappene blir overført fra foreldre til barn. Yehudas forskning er kontroversiell. Biolog ved Universitetet i Oslo, Glenn-Peter Sætre, er en av dem som tviler på at barn kan arve foreldrenes traumer.³⁷ Ellinor F. Major mener likevel dette gir ny fart til generasjonsforskningen, og påpeker at dette åpner for en ny måte å se på overføring av traumer på. Hun understreker likevel at det uansett er snakk om både arv og miljø, ikke enten eller.

Minnesmerket og den nasjonale krigsminnekulturen

Det er et begrepsmessig skille mellom kollektivt minne og okkupasjonshistorien. Kollektive minner traderes i større grad ved minnemarkeringer, museer og lignende, mens okkupasjonshistorien hovedsakelig utgjøres av akademiske framstillinger av historien.³⁸ At kollektivtradisjonen er en så viktig del av den norske kulturen, skyldes at den er en aktiv og levende del av det som kommuniseres der. I innledningen til *The Holocaust and collective memory* (2000) trekker amerikaneren Peter Novick et tydelig skille mellom historie og minner. Når man forstår et fenomen historisk er man oppmerksom på kompleksiteten i det, og har det på tilstrekkelig avstand til å se fenomenet fra flere synsvinkler. Kollektivt minne derimot forenkler og ser hendelser fra en enkel synsvinkel, overser det tvetydige og reduserer hendelser til mytiske arketyper.³⁹ Jan Assmann hevder i boken *Kultur und Gedächtnis* fra 1988 at Halbwachs begrep kollektivt minne kun beskriver minneproduksjonen som støtter seg på den kommunikative samhandlingen i et samfunn, og definerer dette heller som *det kommunikative minnet*. For å trekke inn de kulturelt betingede prosessene i minneproduksjonen, tar Assmann selv i bruk begrepet *kulturelt minne*.⁴⁰ Ved hjelp av det kulturelle minnet forklarer Assmann hvordan erfarte minner kan bevege seg over i et kollektivt felt og videre til et kulturelt.⁴¹ Til det kulturelle minnet hører materielle representasjoner i form av tekster, bilder og minnesmerker, samt symbolsk praksis i form av fester og riter. De kan sees på som de tiltak som er satt i verk

---

³⁷ Kruger Frida, Lillealtern Randi. "Arven etter morfar", hentet fra <https://www.nrk.no/viten/arven-etter-morfar-1.12633265>, Publisert 05.11.2015

³⁸ Brakstad 2006:14

³⁹ Stugu Ola Svein. (2010). *Historie i bruk*. Oslo: Samlaget. S. 32

⁴⁰ Nokken 2009:6-7

⁴¹ Cora Alexa Døving og Vibeke Moe. (2014). *Det som er jødisk – identiteter, historiebevissthet og erfaringer med antisemittisme. En kvalitativ intervjustudie blant jøder i Norge*. Hentet fra <http://www.hlsenteret.no/publikasjoner/Rapport--Det-som-er-jodisk.pdf>. S. 8

for å opprettholde det kollektive minnet - eller det kommunikative minnet som Assman kaller det.

6. juni 1948 ble det reist et minnesmerke over Torvald Fiskå i hjembygden hans. Dette er en 3,5 meter høy bauta med påsatt oval plate i rustfritt stål. På platen er det bilde av Torvald som soldat, omgitt med eikeløv. For Torvalds enke og barn, var dette det nærmeste de kom et gravsted – og det er først og fremst et gravsted minnesmerket har representert for familien. For familien var han en far, ektemann, sønn og bror og ikke en soldat omkranset av eikeløv. Men det er i det formatet nasjonen ønsker å minnes ham. For i det formatet er han noe mer enn en vanlig bygdemann som kjempet for noe han trodde på. Han er en soldat som kjempet og falt på ærens mark – og en opprettholder av det som formidles i kollektivtradisjonen. Inskripsjonen på minnesmerket består av navn, fødselsdato og –år, dødsdato og –år, samt «Han gav livet sitt for fedrelandet.» I *Det var noe annet under krigen* peker Anne Eriksen på hvordan minnesmerkets inskripsjoner løfter historien om de avdøde opp på nasjonalt nivå. Minnet om Torvald er ikke forbeholdt hans nærmeste familie. Skjebnen hans er et nasjonalt anliggende, og denne konkrete delen av den store fortellingen tar del i den lille;

Utover avdødes navn, samt år og dag for fødsel og død, har steinene inskripsjoner som «Norge takker deg», «Falt for Norge» eller «Bygda reiste denne steinen». Gjennom dette blir den avdøde en offentlig person. Hans død og offer angår bygda og landet, ikke bare ham selv og hans slekt.⁴²

Hver 17. mai blir det holdt appell ved minnesmerket over Torvald, med påfølgende nedleggelse av krans med bånd i nasjonalfargene og ett minutt stillhet. Dette er en tradisjonell, konvensjonell, nasjonal markering. Appellen har i mange år blitt holdt av leder for hjemmemevernet lokalt. Innholdet er nokså likt fra år til år – krigshelten som gikk til fots til Dirdal kunne ikke slå seg til ro med nederlaget i 1940 og vervet seg til hjemmefrontarbeid. I sterk kjærighet til fedrelandet ofret han livet sitt for at Norge igjen skulle bli fritt. Videre trekkes det linjer til nåtidige konflikter for å gi minnesmerket ny aktualitet. Vi blir minnet om at det ikke er en selvfølge å leve i et demokrati. Det vises til kriger og konflikter som pågår i dag - et økende jødehat i Europa, et stadig økende trusselbilde mot Norge – og oppi dette stilles vi spørsmålet om hvor langt vi hadde vært villige til å gå hvis Norges frihet igjen ble satt på spill. Hadde vi vært like modige som Torvald og andre motstandsmenn?

---

⁴² Eriksen Anne. (1995). *Det var noe annet under krigen*. Oslo: Pax Forlag. S. 122

Gjennom minnesmerket og markeringen inngår historien om Torvald i en tradisjonell nasjonal minnekultur. Fra 1814 til 1940 var ikke Norge direkte involvert i krigføring, det var dermed først etter 2. verdenskrig den norske krigsminnekulturen vokste frem. En krigsminnekultur som kommer til uttrykk gjennom jubileumsfeiringer, minneseremonier, bokutgivelser og institusjoner der erfaringer og kunnskaper fra krigen formidles. Det er gjennom denne minnekulturen den kollektive erindringen om 2. verdenskrig uttrykkes.⁴³ Minnekulturen kan anvendes til ulike formål, og i den sammenheng kommer begrepet *historiebruk* inn i bildet. Når man reiser minnesmerker og feirer jubileum er man inne på historiebrukens felt.⁴⁴ Historiebruk viser til anvendelsen av historiekulturen som minnesmerket og den tilhørende markeringen er en del av. Betydningen av historiebruken er at forhold som anses som viktige blir husket, mens forhold som sees på som mindre betydningsfulle glemmes.⁴⁵ Historien om Torvald blir dermed også interessant i et historiebruksperspektiv. Minnesmerker er på den måten med på å styrke kollektivtradisjonen, og dermed føyer historien om Torvald seg elegant inn i denne tradisjonen:

Gjennom fokusering på gravmonumenter og død, på dem som gav livet, representerer minnemarkeringene et kraftig hinder mot relativisering og oppløsning av tradisjonen. Man diskuterer ikke med døden, man kritiserer ikke dem som gav sine liv (...) Kritikk av historien og av kollektivtradisjonens budskap ville innebære kritikk av de falne. Nye generasjoner kan fremheve nye felt innen okkupasjonshistorien som viktige, de kan se hendelsene i nye perspektiver og nyansere oppfatningen av ulike personers skjebne. Men de kan ikke bortforklare at noen ofret sine liv – og de kan dermed heller ikke komme bort fra kollektivtradisjonens kjernebudskap om seier vunnet gjennom tapper innsats og store tap.⁴⁶

På denne måten fungerer minnesmerket og den tilhørende markeringen som konserverer, opprettholder og viderefører av kollektivtradisjonen. Heltefortellingen om Torvald som formidles i denne sammenheng, skaper kontrast til historien om han som offer og til historien om familien hans. Historikeren Martin Broszat hevder at monumenter preges altfor sterkt av nasjonale myter i stedet for å minnes selve personen eller begivenheten. Dermed vil de, ifølge

---

⁴³ Kverndokk Kyrre. (2000). *De Kjempet de falt de gav oss alt - om den rituelle bruken av norske krigsminnesmerker*. (Masteroppgave), Kyrre Kverndokk: Oslo. S. 9

⁴⁴ Bøe Jan Bjarne og Knutsen Ketil. (2012). *Innføring i historiebruk*. Kristiansand: Cappelen. S. 42-43

⁴⁵ Bøe og Knutsen 2012:16

⁴⁶ Eriksen 1995:125

ham, redusere den historiske bevisstheten like mye som de genererer den.⁴⁷ Med andre ord gir ikke minnesmerker og det årlige ritualer det brede bildet av motstandsmennene som jeg er ute etter, da det hovedsakelig er dem prisgitt å opprettholde den nasjonale myten.

---

⁴⁷ Risto Trond. (2011). *Skrekkens monumenter. Historiebruk og formidling i et utvalg tidligere konsentrasjonsleirer etter 1945*. (Doktorgradsavhandling). Det humanistiske fakultet, NTNU: Trondheim. S. 43

Kapittel 3 - Metode

I dette kapitlet vil jeg gjøre rede for hvilke metoder jeg har valgt for å svare på problemstillingen min. Jeg benytter meg av mikrohistorie ved å ta utgangspunkt i historien på individnivå. Innenfor denne metoden legger jeg inn flere dimensjoner; lokalhistorie, mentalitetshistorie, familiehistorie og minnekultur. På denne måten får jeg belyst problemstillingen min ut fra flere nivåer. Til tross for at hovedperspektivet er «nedenfra», har jeg lagt vekk på å sette Torvalds horisont, holdninger, erfaringer og reaksjoner inn i en større institusjonell, ideologisk, politisk og militær kontekst. Den mentalitetshistoriske vinklingen i oppgaven vil jeg også gjøre rede for i metoddelen. Den nye mentalitetshistoriske måten å fortelle om motstandsmennene på, presenteres som et møte mellom Torvald og nazibødlene, og andre enkeltpersoners skjebner.

Mikrohistorie som metode

Mikrohistorie er en retning innenfor historiefaget som ble utviklet på 1970-tallet. Retningen har nære koblinger til historisk antropologi, den nye kulturhistorien og det som i tysk historieforskning går under benevnelsen *Alltagsgeschichte*.⁴⁸ Mikrohistorie skiller seg fra tradisjonell historie ved valg av forskningsobjekt, og man velger å ha fokus på individet og små grupper av individer, innenfor en avgrenset kontekst. Når man dykker ned i det enkelte menneskets historie, vil det ofte vise seg at det representerer dominerende tendenser i tiden, og dermed blir studiet et konkret eksempel på den store historie i den lille.⁴⁹ For å avdekke et mønster er mikrohistorien avhengig av å finne støtte i en makrohistorisk kontekst. Mikrohistorisk metode kan dermed sammenlignes med en hermeneutisk sirkel der delen og helheten, altså mikrohistorien og makrohistorien belyser hverandre gjensidig. Når makrohistorien er kjent, kan mikrohistorien framstå som et eksempel på det typiske, eller det som avviker i historien.⁵⁰

For mikrohistorikere er det ikke et mål å nå frem til en enhetlig historie på overordnet plan. Retningen vokste nettopp frem i opposisjon mot nasjonalstaten sin hegemoniske posisjon som utgangspunkt for den overordnede og gyldige historien – som i Norge ofte har blitt kritisert og

---

⁴⁸ Krøvel Harald. (2009). *Mikrohistorie – eit uttrykk for paradigmeskifte i historiefaget?*. (Essay i vitenskapsteori), Harald Krøvel: Volda. S. 3

⁴⁹ Jacobsen Sten. «Hvorfor mikro- og mentalitetshistorie?», hentet fra http://www.stenjacobsen.dk/?page_id=71, publisert 02.11.2015

⁵⁰ Storhaug Stine. (2011). *Hjelmelandsgaten 1- Liv og levekår 1900-1950*. (Masteroppgave), Stine Storhaug: Stavanger. S. 12

omtalt som «metodologisk nasjonalisme». Man ønsker både å desentrere blikket på fortiden, og løsne koblingene mellom politisk makt og historieskrivning.⁵¹ Det finnes flere måter å lese sporene fra fortiden, og historie kan skrives med ulike utgangspunkt, alt fra staten til sosiale grupper og individet. Fortellingen står sentralt i mikrohistorien, og den lille fortellingen kan gjøre historien nær og levende. Man identifiserer seg med hovedpersonen, og kan oppleve en større grad av innlevelse – noe som også er et didaktisk moment.

Mikrohistoriebegrepet er ikke ukjent i den norske historieforskningen, og mange vil huske artikkelen til Sivert Langholm om «historie på individnivå» fra 1974. I 1994 ga Ingar Kaldal ut boka «*Alltagsgeschichte og mikrohistorie*». Mange flere norske historikere har latt seg inspirere av den nyere kulturhistorien og den språklige vendingen i sine lokal- og allmennhistoriske fremstillinger.⁵²

En relativt ny trend innenfor den militærhistoriske forskningstradisjonen er å se militærhistorien nedenfra. Tidligere var det ofret liten plass til «den lille mann» i studiet av militærhistorie, og man var mer opptatt av de høyere offiserenes ledelse av land- og sjøstridskrefter under militære operasjoner. Under påvirkning av nye perspektiver og metodiske prinsipper som har utviklet seg innenfor historiefaget de siste tiårene, har det gradvis kommet en økt interesse for de ordinære soldatene og deres livsbetingelser, følelser, tanker og atferd til syne.⁵³ Dermed faller perspektivet på kampene i 1940 og den videre kampen mot nazistene i denne oppgaven godt sammen med den nyere trenden innen militærhistorisk forskning.

Mentalitetshistorie

Hvis man vil forstå fortidens mennesker er det nødvendig å forstå deres mentale reaksjoner på livsvilkårene de ble utsatt for. Og denne mentale reaksjonen kan best studeres i mikrostudier. Når man dykker ned i mikrostudier av enkeltmenneskers liv, dukker levende mennesker opp, som kjempet med ulike problemstillinger.⁵⁴

Paraplybegrepet for å skrive historie nedenfra er som nevnt mikrohistorie, og en del av denne skolen kalles for *mentalitetshistorie*. Mentalitetshistorien oppstod som en reaksjon på empiriens bestrebelse etter å skrive historie upåvirket av ideologisk overbevisning og personlige antakelser. Den kan spores tilbake til etableringen av Annales-skolen i 1929, som er en fransk

---

⁵¹ Krøvel 2009:12

⁵² Kjelland Arnfinn. (2009). «Norsk lokalhistorie og «nyare» mikrohistorie», i *Heimen*, bind 46, hefte 3, s. 243

⁵³ Sørli Sigurd. (2015). *Solkors eller hakekors*. Oslo: Dreyer Forlag. S. 22

⁵⁴ Jacobsen 2015

historievitenskapelig retning som så på historien som resultatet av et samspill mellom økonomiske, samfunnsmessige og kulturelle faktorer.⁵⁵ Utover på 1950-tallet begynte retningen i økende grad å interessere seg for mentalitet. Ved hjelp av mentalitetshistorien kan tenkemåter, rammebetingelser, forestillingsverdener og forutsetninger i en gitt periode gi en økt forståelse av de valg som ble tatt, og man tar høyde for at deres samfunn og materielle forhold var annerledes enn det de er i samtiden.⁵⁶ Mentalitetshistorie handler dermed om å sette seg inn i forestillingsverdenen til fortidens mennesker, og videre studere den kollektive mentaliteten og se denne i sammenheng med sosiale og materielle forhold.⁵⁷

Mentalitetsbegrepet kan defineres på mange måter. Det kan defineres som tankesettet vårt, de kollektive forestillingene og de automatiske antagelsene vi mennesker gjør. Det handler også begrepsmønstret vårt og bevisstheten om hva som er mulig å tenke og forestille seg.

Mentalitetsbegrepet ble introdusert i vitenskapelig sammenheng i 1922 av den franske etnologen, Lucien Levy-Bruhl, i hans studier om «ville» kolonifolk. Levy-Bruhl hevdet at dannelsen av en mentalitet henger sammen med kollektive forestillinger om verdens sammenheng, og at disse er felles for medlemmer av en gitt sosial gruppe.⁵⁸

Mentalitetshistorie som metode er spesielt anvendelig, når man ser på før-moderne samfunn hvor utviklingen gikk så langsomt at både religiøse, politiske og teknologiske nyvinninger kom til å favne hele samfunnet.⁵⁹ Den klassiske mentalitetshistorien har derfor i all hovedsak handlet om fenomener fra eldre historie. På 1990-tallet fikk derimot sosialhistorien en kulturell vending som gjorde at historien søkte innover med en vektlegging på kultur i betydning mentalitet og forestillinger.

Gjennom det mikrohistoriske perspektivet denne oppgaven skrives ut fra, er det derfor naturlig å legge inn en mentalitetshistorisk tråd. Ved hjelp av denne vinklingen kan krigshistorien tilføres noe nytt, samtidig som oppgaven kan settes inn i en samtidskontekst etter den språklige

---

⁵⁵ «Annales-skolen». *Store norske leksikon*. Hentet fra <https://snl.no/annales-skolen>

⁵⁶ Rønning Steinar. (2012). *Er historiefaget i den norske skolen preget av moderne forskning eller er historiefaget en dyrkning av nasjonale myter*. (Masteroppgave), Steinar Rønning: Tromsø. S. 18

⁵⁷ Lynèe, Belinda. (2015). *Trolldomsforestillinger i møte med opplysningstiden - En mentalitetshistorisk analyse av trolldomsforestillinger i perioden 1650-1732*. (Masteroppgave), Belinda Lynèe: Kristiansand. S. 11

⁵⁸ Schacke Malene S. og Andersen Per, «Mentalitetshistorie - et avviklet fagbegreb?», i *Historie/Jyske Samlinger*, Bind 2000. Hentet fra <https://tidsskrift.dk/index.php/historiejyskesamling/article/viewFile/14800/28346>. S. 340

⁵⁹ Mentalitetshistorie. (2017). *Historisk metode*. Hentet fra <http://historiskmetode.weebly.com/mentalitetshistorie.html>

og kulturelle vendingen innenfor historieforskningen. Den skal være et utkast til en moderne mentalitetshistorie, hvor fokuset er rettet mot norske soldater og motstandsmenns ulike møter med naziregimet i løpet av krigs- og okkupasjonsårene.

Gjennom det mentalitetshistoriske perspektivet blir også kontrastene helt/offre, familiehistorien/heltemarkeringen, en rød tråd som vil strekke seg gjennom oppgaven.

Livsverden og habitus

Kan vi egentlig forstå fortidens mennesker og deres livssituasjon? Har jeg i det hele tatt mulighet til å sette meg i Torvalds tankegang? Den mest klassiske av alle metodiske problemstillinger er Leopold von Ranke`s berømte setning om at historieskrivingens oppgave ikke er å felle dommer, men å vise «hvordan det egentlig var» (Wie es eigentlich gewesen ist). Ranke hevdet at ettersom fortiden er lukket, må alle tidligere epoker forstås på sine egne premisser. Historikere skal være opptatt av fortidigheten ved det de skriver om, da deres temaer og motiver hører hjemme i bestemte perioder og må forstås i historisk sammenheng.⁶⁰

De senere årene har flere forskere gitt uttrykk for tvil om våre muligheter til å tilegne oss fortidens tankegang på grunnlag av de bevarte skriftlige kildene, som jo er historikernes viktigste arbeidsredskap. Og selv om historikeren skriver verket sitt på grunnlag av den historiske viten og innsikt han har tilegnet seg, vil det likevel være et produkt av hans personlige holdninger, vitenskapssyn og fordommer, som igjen har nøye sammenheng med den tiden han lever i, og det miljøet han ferdes i.⁶¹

Metoden jeg vil bruke for å forsøke å gripe Torvalds liv på en mest mulig nøytral måte, er å tegne et bilde av den livsverdenen han levde i. Livsverden, som på tysk kalles *Lebenswelt*, er et filosofisk og sosiologisk begrep som handler om den konkrete levde verden som vi mennesker lever i. Begrepet kom opprinnelig inn i den vitenskapelige språkbruk gjennom fenomenologien og er et viktig begrep innenfor denne typen filosofi.⁶² Edmund Husserl introduserte begrepet i sin bok *Krisen i de Europeiske vitenskapene og den transcendentale fenomenologi* (1936). Der fenomenologien tidligere hadde handlet om en slags form for isolert bevissthet, ble livsverden nå denne bevissthetens levende horisont. Livsverden er en måte å behandle individets tilstedeværelse i verden på, og kan ses på som en horisont eller bakgrunn for alt vi foretar oss.

---

⁶⁰ Sandmo Erling. (2014). *Tid for historie*. Oslo: Universitetsforlaget. S. 133

⁶¹ Jensen Jørgen. «Kan vi forstå fortiden» i *Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie*, Olaf Olsen (red.), 2002-2005. Hentet 6. april 2017 fra <http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=305739>

⁶² Jensen Bernhard Eric. (2007). *Historie – Livsverden og Fag*. København: Nordisk Forlag A/S. S. 8

Det er på bakgrunn av vår livsverden at noe fremtrer som meningsfullt for oss overhodet, og det er bare i denne at én ting er det den er og ikke noe annet. Livsverden er også en størrelse som stadig er i endring, og det er alltid mulig å berike den med nye erfaringer som kan kaste nytt lys over våre andre erfaringer. Den er dermed ikke bare noe vi *lever i*, men noe vi *lever*.⁶³ En livsverden noe allment og uomgjengelig, men det innebærer ikke at alle mennesker har den samme livsverden. En spesifikk livsverden kan variere fra person til person, og er den virkeligheten som mennesker er fortrolige med og føler seg hjemme i.⁶⁴

Den franske sosiologen og antropologen, Pierre Bourdieu (1932-2002), kritiserte vitenskapens skille mellom subjektivistiske og objektivistiske perspektiver. I følge Bourdieu var ingen av de to retningene fyllestgjørende i seg selv. Han hevdet at begge perspektivene er nødvendige for forståelsen av hvordan sosialt liv produseres og reproduseres, og at man må la dem supplere hverandre.⁶⁵ Subjektivismen tar utgangspunkt i menneskene som selvstendige aktører, som på en individuell og fri måte konstruerer den sosiale verden «nedenfra og opp». Objektivismen handler om de objektive sosiale strukturene som uavhengig av den enkelte aktør styrer aktørene «ovenfra og ned». Bourdieu hevdet at vi mennesker i svært omfattende grad er påvirket av vårt sosiale miljø, men at vi likevel som selvstendige og kompetente samfunnsdeltakere tar del i samfunnslivet på selvstendige måter.⁶⁶ Et av de mest sentrale begrepene i Bourdieus samfunnssyn er kapital. Han lanserte ideen om å plassere mennesker i «det sosiale rommet» gjennom deres økonomiske, kulturelle og sosiale kapital. Den kulturelle kapitalen består i å ha tilegnet seg og å mestre den dominerende kulturens kulturelle koder, noe som erverves gjennom oppveksten og gjennom utdanning. Eksempler på kulturell kapital kan være kunnskaper, språk, verdier, «god» oppvekst og «gode» vaner. Den kan forekomme i objektivert form (bøker, paradigmer og metoder), kroppsliggjort form (habitus og livsstil) og som institusjonalisert form (titler, diplomer, legitimasjon). Habitusen er ikke fysisk på utsiden av oss, men på innsiden. Den setter sitt preg på alt vi tenker, gjør og hvem vi er. Som individ er vi ikke alltid bevisst på vår habitus og hvordan den styrer oss i ulike situasjoner.⁶⁷ Habitus er ifølge Bourdieu det som formidler relasjonen mellom struktur og aktør. Jeg ønsker å finne Torvalds habitus gjennom å rekonstruere hans livsverden, og videre se hvilke styrker/svakheter denne representerte i møte med terroren.

---

⁶³ Livsverden. (2015). Wikipedia. Hentet fra <https://no.wikipedia.org/wiki/Livsverden>

⁶⁴ Jensen 2007: 9

⁶⁵ Wilken Lianne. (2006). *Pierre Bourdieu*. Roskilde: Tapir akademisk forlag. S. 83

⁶⁶ Aakvaag Gunnar C. (2008). *Moderne sosiologisk teori*. Oslo: Abstrakt forlag. S. 163

⁶⁷ Aakvaag 2008:160

Andre teoretiske begreper som kan knyttes opp til dette prosjektet er forestillingsverden og tolkningsunivers. Når jeg undrer meg over hvorfor Torvald tok de valgene han tok i livet – og hvorfor han ikke valgte annerledes, må jeg sette meg inn den den forestillingsverdenen som han og datidens mennesker levde innenfor. På bakgrunn av ulike perioders forestillingsverden oppstår en ramme for hvordan verden og virkeligheten blir oppfattet – altså deres tolkningsunivers.⁶⁸

Kildebruk

I løpet av mitt 32 år lange liv, har jeg hørt historien om Torvald utallige ganger. Den har blitt formidlet både hjemme, under den årlige markeringen ved minnesmerket, og gjennom bøker. Det som slår meg er likevel hvor lite jeg egentlig vet om han – for alle formidler den samme historien, der noen sider blir fremhevet og dyrket, mens andre aspekter har blitt glemt. Jeg har ingen grunn til å tvile på at denne historien er sann, men vi må ikke glemme at historien er formet fra vitnenes synspunkt. Menneskers historiske erindring foregår i samtiden og er gjenstand for stadig svekkelse, bearbeidelse og omtolkning. Hvilke minner og inntrykk som formidles, avhenger av hvem vi snakker med, og problematiske minner kan bli refortolket eller fullstendig utelatt.

Jeg ville derfor starte med å søke enda mer kunnskap om hvem Torvald var. Det skulle vise seg å være en vanskelig oppgave med mange naturlige begrensninger. Av hans barn er eldstemann død, yngstemann ble født mens han satt på Grini, og de to døtrene hans var så små da han ble arrestert, at de ikke husker annet enn bruddstykker fra tiden da han bodde sammen med dem på Fiskå. Kona hans døde i 2003. Jeg innså tidlig at jeg måtte supplere de få minnene som var bevart med andre innfallsporner for å få tegne et mest mulig helhetlig bilde av ham. Jeg startet med å få kartlagt hans livsverden gjennom detaljerte beskrivelser både av hans hjembygd og hjemkommune. Lokalhistoriker, Jan Alsvik, har skrevet tobindsverket *Strand bygdebok* (1991), og trebindsverket *Folk i Strand* (1995). Ved hjelp av disse bøkene, og gjennom opplysninger fra Terje Fiskå, har jeg forsøkt å rekonstruere hvilke rammer og forutsetninger Torvald var omgitt av. Av primærkilder har jeg benyttet meg av skoledagbøker fra Fiskå skolekrets som

---

⁶⁸ Mentalitetshistorie. (2017). Historisk metode. Hentet fra <http://historiskmetode.weebly.com/mentalitetshistorie.html>

ligger på Statsarkivet i Stavanger. Jeg har også funnet noen av Torvalds brev, søknader og attester hjemme på Fiskå, og på Statsarkivet og Riksarkivet.

Når det gjelder Torvalds innsats og lidelser under 2. verdenskrig, er dette et felt hans yngste sønn, Terje Fiskå, har vært interessert i. Gjennom samtaler med ham har jeg fått tak i mange interessante detaljer fra Torvalds deltakelse og hans fangetilværelse. Terje hadde god kontakt med flere av Torvalds medfanger som vendte hjem etter krigen. Særlig en av disse, Knut Jøssang, var opptatt av å videreformidle Torvalds opplevelser i fangenskapet til familien.

På Riksarkivet i Oslo fant jeg fangeprotokollen fra Grini, hvor hans ankomstdato står oppført. Der lå det også en søknad om kompensasjon for inndratt utstyr i 1940, som han hadde sendt til det militære lønnskontoet i Stavanger.

Erindringslitteraturen om 2. verdenskrig er som nevnt enorm. Utvelgelsen av bøkene har derfor vært basert på hvor tett de ligger opp mot Torvalds livsreise. I *Dø om så det gjelder* (1995) av Per Asbjørn Holst, beskrives motstandsarbeidet i Strand kommune og fangenes skjebne. Torvald har blitt viet noen sider i denne boka, og i tillegg kan jeg følge opplevelsene til de som var på samme transport som han. Ved hjelp av fangeprotokollen fra Grini ser jeg at Torvald og Olav Skogen ble sendt på samme transport til Natzweiler. Dermed kan jeg regne med at Skogens beskrivelse av transporten i *Ensom krig mot Gestapo* (1992), også faller sammen med Torvalds opplevelser. Videre har mange tidligere Natzweilerfanger gitt ut bøker om sine opplevelser i fangenskapet. Samlet er disse med på å avtegne et bilde av hvordan dagene og nettene i konsentrasjonsleiren forløp.

Militærhistorisk avdeling i Rogaland ga høsten 2016 ut boka *Håpløs kamp*. Her går forfatterne tilbake til originalkildene og presenterer kampene i Dirdal i 1940 slik de aldri har vært beskrevet før. Torvald var taus om sine opplevelser i Dirdal, dermed var denne boka til god hjelp. I 2016 ga Helge Hundeide ut boka *Aprilnatt* hvor han gjengir opplevelsene til de ti siste gjenlevende krigsveteranene som kjempet i Dirdal 13 dager i april 1940. Denne var også nyttig i arbeidet med å kartlegge Torvalds opplevelser under felttoget.

Det at Torvald fortalte så lite om hendelsene i Dirdal er i seg selv en kilde til kunnskap. Det tyder på at han hadde opplevd mye vondt som han ikke ønsket å dele med andre.

Når det gjelder fangenes ettervirkninger har jeg tatt utgangspunkt i Ellinor Major og Rachel Yehudas forskning på området. Videre har jeg supplert dette med Liv Riktor Lykkenborgs

fremstillinger av livet som motstands barn. Gjennom samtaler med Torvalds barn, Tordis, Liv Judith og Terje, har jeg også kunnet gi en fremstilling av hvordan ettervirkningene har utspilt seg i deres familie.

Kapittel 4 – Torvalds livsverden

Ved studium av krigshistorie trer alltid enkeltpersoner frem med større eller mindre innflytelse på operasjonene. Hvem var de og hvilken bakgrunn hadde de som gjorde at de kom i fokus da situasjonen var der? Hvorfor reagerte de slik de gjorde, og hvorfor tok de avgjørelser som gjør at vi i senere krigshistoriske studier finner dette interessant?⁶⁹ For å finne bakgrunnen for Torvalds ulike valg i livet vil jeg først kartlegge hans livsverden i og med at datidens levekår og utfordringer alltid vil følge den enkeltes utvikling. Hva slags miljø vokste han opp i? Hvilken utdanning hadde han? Karrierevalg? Var det spesielle forhold i livet hans som gjorde at han reagerte slik som han gjorde? Hadde han familie? Jobb? Hvordan påvirket disse faktorene valgene han tok i livet, og hans lidelsesreise gjennom det nazistiske straffesystemet? Hvordan rustet disse faktorene han for møtet med de ekstreme og til da helt ukjente uforestillbare utfordringene han støtet på.

Oppvekst

3. november 1899 ble Torvald Fiskå ble født i den vesle bygda Fiskå i Strand kommune. Strand kommune ligger i ytterst i Ryfylke. Torvald og familien hans bodde i et beskjedent hus på til sammen 50 kvadratmeter på en husmannsplass kalt «Hammaren». I dette lille huset bodde det på det meste 2 voksne og 7 barn. Torvalds far, Ole Johan, hadde fått husmannsseddel på plassen av sin eldre bror Bertel i 1893. Husmannsvesenet var under avvikling i denne perioden, likevel var det fortsatt ganske mange husmannsfamilier i Strand. Husmannsvesenet var ikke så sosialt stigmatiserende her på Vestlandet som på Østlandet, og den vestnorske husmannen skilte seg fra den østnorske når det gjaldt arbeidsplikt. Mens husmenn på Østlandet ofte hadde stor arbeidsplikt, hadde den vestnorske husmannen bare noen få dager med pliktarbeid i året.⁷⁰ Den årlige avgiften på «Hammaren» var på kun fire arbeidsdager.

Så kan man spørre om de noe trange kårene Torvald vokste opp under ga ham en nyttig ballast i møte med lidelsene som ventet ham nazistenes fangenskap? På det materielle plan var han ikke vant til luksus, noe som kan ha gitt ham visse fordeler i overgangen til de kummerlige

---

⁶⁹ Militærhistorisk forening Rogaland. (2016). *Håpløs kamp – April 1940. Da krigen kom til Rogaland*. Stavanger: Commentum Forlag. S. 51

⁷⁰ Alsvik Jan. (1991). *Strand bygdebok 1870-1940*. Stavanger: Hafsfjord forlag. S. 35

forholdene de levde under i fengselet i Stavanger og på Grini. Det materielle nivået i Natzweiler var imidlertid så hinsides alt vi i vår videste forstand kan forestille oss, og ingen paralleller kan trekkes til vanlige småkårsstilstander. På det åndelige plan kan jeg ikke se at han hadde med seg noen fordeler fra oppveksten sin – her var fallet like stort om man kom fra fattigslige kår i Ryfylke, eller fra det ypperste borgerskapet i byene. På dette plan ble man fratatt trygghet, varme og kjærlighet – noe som ikke lar seg måle gods og gull. Det er også stor forskjell mellom å tåle kroppslig slit versus tortur og mishandling. Kroppslig slit har vært en integrert del av menneskenes liv så langt tilbake som det er mulig å spore, og var lenge en forutsetning for å overleve. I Torvalds liv var de aller fleste nordmenn godt vant til hardt fysisk arbeid, men de hadde liten erfaring med vold. Volden hadde lenge vært på retur, og fysisk straff av tjenestefolk og i skolen forekom sjelden. «Kroppslig integritet» var respektert og verdsatt, og samfunnet var sivilisert med tanke på vold og konflikter. Mishandlingen og torturen de ble utsatt for var dermed en ny erfaring som brøt dem ned både fysisk og mentalt.

Skole og utdanning

I 1889 ble det skapt en felles skole for alle samfunnslag, folkeskolen. Det ble gitt egne lover for by og land, og folkeskolen ble 7-årig for barn fra 7 til 14 år.⁷¹ Torvald var skoleflink og ønsket å gå andre veier enn å overta «Hammaren» etter sine foreldre. Ambisiøse bondesønner som ønsket å gå en annen vei enn å overta bruket etter sin far, hadde i realiteten to muligheter på denne tiden; jernbanen eller militæret, da disse utdannelsene var gratis.

Etter konfirmasjonen i 1914 gikk Torvald en vinter på framhaldsskole i Strand, og deretter en vinter på Utgarden fylkesskole på Karmøy. Framhaldsskole var et alternativ for elever som ikke ønsket eller passet for den teoretisk pregede undervisningen i realskolen⁷². I Torvalds ungdomsår var det ikke tilbud om realskole i Strand kommune eller i Ryfylke for øvrig.

De fleste som tok utdanning på denne tiden hadde fedre som selv hadde akademisk utdanning, og at barn av skogsmenn, fiskere og husmenn tok utdanning, var heller sjelden.⁷³

Mens skoledagbøkene fra Fiskå skolekrets viser at Torvald var skoleflink, kan vi også lese at han var svakere i «haandarbeide».⁷⁴ Hans kone, Johanna, fortalte også at han ikke var særlig «hendt», noe som kan ha ledet han mot flere år på skolebenken i stedet for å lære seg et

---

⁷¹ Thune Taran. (2015). Norsk utdanningshistorie. *Store norske leksikon*. Hentet fra https://snl.no/Norsk_utdanningshistorie

⁷² Framhaldsskole. (2016). *Store norske leksikon*. Hentet fra <https://snl.no/framhaldsskole>

⁷³ Semmingsen Ingrid. (1980). «Ungdom mellom to kriger», i *Et folk i fred og krig - Norges kulturhistorie*, bind 6. Oslo: Aschehoug. S. 62

⁷⁴ Strand kommune, Fiskå skule, Avgangsvitnemålsprotokoll 1892-1961. Statsarkivet i Stavanger

håndverk. Sannsynligvis var dette et nokså enkelt valg å ta for en ungdom - men lite visste han da om at dette veivalget senere skulle kunne skille mellom liv og død.

I 1919 ble Torvald innkalt til tjeneste i marinen, og da verneplikten var vel gjennomført sendte han søknad om opptak til underoffiserskolen i Kristiansand. Underoffiserskolene var populære på bygdene på den tiden. I tillegg til at de var gratis ga de samme rettighetene som en middelskoleeksamen.⁷⁵ Torvald kom inn på skolen og trivdes godt. Her knyttet han kontakter og vennskapsbånd som både skulle bli viktige og skjebnesvangre for ham senere i livet. Skolen lå på Gimlemoen, et område som på den tiden var militærleir og ekserserplass. Major Arne Laudal, som er kjent for sitt motstandsarbeid på Sørlandet under krigen, var på den tiden lærer på underoffiserskolen i Kristiansand. Laudal ble henrettet i Trandumskogen 9. mai 1944.

Torvald var ferdig uteksaminert i Kristiansand i 1925, og vendte stolt tilbake til barndomshjemmet med uniform og diplom under armen. Han steg i gradene, og ble i januar 1930 vernepliktig fenrik, og fra 16. april 1937 vernepliktig løytnant. Med sin militære utdannelse var han forpliktet til å delta på treninger i Madlaleiren to måneder hvert år. Dette var noe han likte godt, og hans naboer har fortalt at det var med lette steg og stolt mine han gikk ned til kaien hver gang han skulle reise til Madla. Det er tydelig at han fikk mye av sin identitet formet av militærerfaringen.

Mot slutten av 30-årene var det ikke lenger usannsynlig at Tyskland og Storbritannia kunne komme i krig mot hverandre igjen – og heller ikke at Rogaland i en slik situasjon var et utsatt område. Dermed ble store militære øvelser lagt i dette området. Pengebevilgningene til hærens øvelser økte nå betydelig – og det ble for første gang siden 1922 mulig å gjennomføre store øvelser for hæren. I 1937 øvde i alt 19160 mann i Rogaland – deriblant Torvald.⁷⁶ Til tross for store øvelser, ble sjokket stort for dem tre år senere da kampene ikke lenger bare var øvelser.

Strukturelle forandringer i hjemkommunen

Frem til 1912 hadde Tou Mølle vært den største arbeidsplassen i kommunen, og Strand var et anonymt og ukjent sted for folk i Stavanger. Men så skjedde det noe revolusjonerende og kommunen fikk et nytt kjennemerke; Stålverket på Jørpeland. Industrien førte med seg en kraftig befolkningsvekst i kommunen, og etter 1910 var det helt slutt på en lang periode med stabilt folketall i Strand. Lokalhistoriker Jan Alsvik hevder at man sammenlignet med

---

⁷⁵ Semmingsen 1980:62

⁷⁶ Militærhistorisk forening 2016:21

stillstanden som hadde vært, kunne snakke om en liten eksplosjon.⁷⁷ På Tau hadde mølla gått over fra å kun drive maling av kornvarer for andre, til å bli en handelsmølle. Det vil si at den selv kjøpte inn korn som ble malt og solgte videre. Denne overgangen var en suksess, og mølla ble kraftig utvidet i 1911. De neste tiårene fulgte flere nye moderniseringer, og AS Tou ble ofte vist frem for delegasjoner som gjestet Stavanger.⁷⁸

På Fiskå førte også industrien med seg store omveltninger. Da Fiskå mølle i 1920 ble bygget om til elektrisk drift, ble det vesle elektrisitetsverket man da hadde erstattet av et som kunne yte 100 kilowatt. Dette var så mye at man kunne levere strøm til nabogårdene. Brødrene Nordbø, som drev Fiskå mølle, drev også et sagbruk og en landhandel på Fiskå på denne tiden.⁷⁹ I tillegg var det to andre landhandler, treskofabrikk og veveri på Fiskå – så dette var i høy grad et levende bygdesamfunn. Haugars veveri ble opprettet i 1929, og ble eid og drevet av Torvalds fetter og kommende svigerfar, Kristen Grødem. Her hadde Torvald arbeid som regnskapsfører. I tillegg til hans offiserkarriere gir dette en viss pekepinn i retning av en «borgerlig» identitet.

24. april i 1929, kjøpte Torvald hjemmegården for 1260 kr. Hans far var på det tidspunktet 58 år gammel, og forventet muligens at Torvald skulle overta bruket. Tre måneder senere søkte han om 2000 kr i lån fra Småbruk- og boligbanken for å kunne utvide det dyrkbare arealet på eiendommen. Han var ferdig med den militære utdannelsen på denne tiden, og sto muligens ved et veiskille. Enten kunne han utvide og modernisere hjemmegården, noe som kunne kombineres med hans militære stilling – ellers måtte han ta seg arbeid utenom gården. Dette lånet ble imidlertid avslått grunnet et lån som hadde blitt tatt opp i Hypotekerbanken «*og som ikke er afløst på det aktuelle brug*».⁸⁰ Hypotekbanken var en av forløperne til Statens landbruksbank. Selv om det aldri ble en ekte bonde av han, var det «Landwirter» han skrev seg inn som i nazistenes fangeleirer. Kanskje skyldtes det strategi, men det kan også ha vært et trygt og hjemlig holdepunkt for han når alt bristet.

Kulturfeltet i Strand

Hvilke kulturverdier og tradisjoner var særegne for dette bygdesamfunnet? Vi befinner oss i en brytningstid i norsk bygdeliv, og forandringene skapte ringvirkninger for kulturfeltet i Strand kommune, som ellers i bygdenorge. Bygdene lå i utkanten og var tidligere sammensatt av

---

⁷⁷ Alsvik 1991:229

⁷⁸ Alsvik 1991:264

⁷⁹ Alsvik 1991:266

⁸⁰ Strand kommune, Nemnda for småbruk- og bustadbanken, Takstprotokoll 1920 – 1933, s. 103-104.

forskjellige og ofte isolerte enheter. Men ved inngangen til 1900-tallet hadde det gamle gårds- og grendesamfunnet nærmest blitt avviklet. Utflytting fra bygdene, omlegging av driftsmåter, økt samferdsel, utvidet kontaktflate, økt folkeopplysning og mer kontakt med bykulturen, utsatte bygdekulturen for veldige påkjenninger. Bygdefolket var ikke lenger én bondestand, men var i ferd med å bli mer både klassedelte og klassebevisste.⁸¹

De store tilbudene til uteliv og kulturelt liv var i hovedsak forbeholdt folk i byene, og de markerer en ny forskjell på by og bygd. Motsatt virkning kan man derimot si at den største av alle publikumsattraksjonene på 1900-tallet – idretten – fikk. Når det gjelder idrettslivet i Strand kommune var det uten tvil fotballen som engasjerte de fleste. I 1919 så Jørpeland's Ball- og idrætsforening dagens lys. På årsmøtet i 1934 ble navnet på laget forandret til Idrettslaget Staal, som det også heter i dag. Laget ble kretsmester hele seks ganger i 1930-årene. I 1936 ble Tau idrettslag, i dag Midtbygdens idrettslag, stiftet. Det sosiale livet på Fiskå var stort sett organisert rundt krambua, bedehuset og «dampen». Krambua var noe mer enn bare en butikk, den var en viktig faktor i bygdens sosiale liv. Det var her folk møttes og oppdaterte hverandre på gammelt og nytt. Dampen ankom kaien på Fiskå med varer hver kveld, og da strømmet folk til for å handle. I mange år var kaien sentrum i mange bygder. Den var et sosialt sentrum der folk handlet og hentet posten. Kaien spilte også naturlig nok en viktig rolle i samferdselen i Ryfylke, der båtene knyttet kontakt mellom bygd og by.⁸²

Til tross for at Torvald vokste opp langs det såkalte «Bibelbeltet» i en tid hvor vekkelsesvinder sveipet over landet, var ikke Torvald en utpreget religiøs mann.⁸³ Enn så lenge var det naturen som var Torvalds katedral. Han var en aktiv fjellmann som tok seg til heis så snart anledningen bød seg. Som offiser kan det godt tenkes at han var mer sekulær og friluftorientert enn flere av hans sambygdinge. Han kan ha vært inspirert av de moderne «Nansenske» friluftsidealet, mens mange av hans naboer og venner fant frihet gjennom å gå på bedehusets «smale vei». Naturen var både en nasjonal og moderne markør på denne tiden. DNT-turismen var i vekst og hadde fått fotfeste blant andre enn høyesterettsadvokater, diktere og professorer. Friluftsjentressen hans kan være en pekepinn på at det lå en identifikasjon sosialt oppover hos han. Den skyldtes i alle fall neppe bygdetradisjonen alene, selv om bygdefolk selvsagt brukte naturen i

---

⁸¹ Moren Sigmund. (1980). «By og land, hand i hand», i *Et folk i fred og krig - Norges kulturhistorie*, bind 6. Oslo: Aschehoug. S. 80

⁸² Tjeltveit Njål. (2000). *Kaiene våre*. Stavanger: Statens vegvesen Rogaland. S. 9

⁸³ Bibelbeltet. (2009). Store norske leksikon. Hentet fra <https://snl.no/bibelbeltet>

«jobbsammenheng». I boka *Folk i Strand* kan vi se et bilde av Torvald som har tatt med seg fire Fiskå-gutter på tur i Holtahaia, skjærtorsdag 1935. Han tok ofte med seg barn til heis, til glede for både liten og stor.⁸⁴ I Ryfylkeheiene og på fjellet fant Torvald en indre ro, noe som ble gjenspeilt i et dikt han skrev som het *Kom på fjellet*. Her skrev han om fjellets mektige natur, og den frihetsfølelsen han kjente på når han var der. Ironisk nok var det nettopp fjellet og dets ublide klima som skulle bli en av Torvalds verste fiender da livet hans gikk mot slutten. Skildringer av frihetsfølelse, sildrende bekker og blomstrende lyng måtte vike for kvelende snømengder og en bitende kulde på fjellryggen i Vogesene i Frankrike.⁸⁵

Bedehuskulturen og vekkelse

Rogaland er bedehusfylket foran noe annet - her har arbeidet knyttet til bedehuset stått og står fortsatt sterkere enn i noe annet fylke. Dessuten er det her vi finner de første bedehusene. Mye tyder på at det første bedehuset i landet ble bygget i Strand kommune i 1837, samme år som formannskapsloven ble innført.⁸⁶ Etter at lekmannsforkynnelsen ble frigitt, ble flere lekmannsorganisasjoner dannet, og Strand kommune og Ryfylke ble liggende i hovedveien for lekmanns- og vekkelseskristendommen i Norge. Stavanger Missionsforening, som ble stiftet i 1827, var den første i landet, og i Strand kom man i gang med denne typen foreningsvirksomhet allerede i 1834.⁸⁷

I hele livet til Torvald var kristne vekkelsesbevegelser i sving nær sagt over hele landet. I kristen språkbruk er vekkelse knyttet til en religiøs omvendelse. I 1908/09 var det vekkelse ved Sven Foldøen på Fiskå. Neste vekkelse i bygda fant sted i 1930 ved misjonær Oftedal. Torvald var dermed godt kjent med disse samlingene som foregikk på bedehuset.

“Ryfylkebispen” Svend Foldøen (1878-1953) var en sentral og markant emissær gjennom hele første halvdel av 1900-tallet. Han reiste rundt i hele Rogaland, men det var Ryfylke som ble hovedarenaen hans. Han var født og oppvokst der, og kjente lynnet og mentaliteten bedre enn de fleste.⁸⁸ På folkemunne ble vekkelsen i Ryfylke kalt «Folløyvekkelsen». Folløyvekkelsen spredte seg som ringer i vann, og snart stod hele Ryfylke i brann. Torvald ble ikke grepet av

---

⁸⁴ Alsvik Jan. (1995). *Folk i Strand : ei gards- og ættesoge 1*. Stavanger: Hafrsfjord forlag. S. 97

⁸⁵ Konsentrasjonsleiren Natzweiler ligger i Vogesene som er en fjellkjede i sentral-vestlige deler av Europa. Fra de omkringliggende dalene steg tåken oppover, og la seg som en klam hånd over området. Klimaet her var rått og spilte på lag med nazibødlene.

⁸⁶ Kleppa Johannes. (2003). *Reise i bedehusland – bedehusene i Rogaland*. Bergen: Sambåndet Forlag. S. 8.

⁸⁷ Alsvik 1991:206

⁸⁸ Kleppa 2003:100

vekkelsene, og troen fikk først en viktig plass i livet hans etter at han ble arrestert. Da skulle Foldøens ord «du er fri» få en helt ny betydning for ham.

Den kristne lekmannsbevegelsen skapte langt på vei sin egen kultur og skapte store forandringer i både kristenliv og bygdeliv. Bevegelsen bar i seg et opprør mot rådende forhold i kirken og det kristne livet, men lekmannsbevegelsen skapte også et opprør med sosiale og kulturelle konvensjoner. Det var nemlig bygdefolk som dominerte lekmannsbevegelsen; bønder, fiskere og småkårsfolk. Foldøen sine stadig tilbakevendende ord «du er fri» fikk en dobbelt kommuniserende effekt. Ordene sikter nok til de religiøse følelsene, men ga samtidig et streif av lys for sosial bevisstgjørelse og mental kraft til å heve identiteten for «vanlige» folk.⁸⁹

En rik aktivitet grodde frem i form av ulike folkebevegelser på slutten av 1800-tallet. På hver sin måte ble lekmannsbevegelsen, målrørsla, avholdsbevegelsen, den frilyndte ungdomsbevegelsen og arbeiderbevegelsen viktige fyrårn i utviklingen mot et mer demokratisk samfunn. Ingen av disse folkebevegelser fikk like stort innpass i Ryfylke som lekmannsbevegelsen. Skal man lete etter særpreg ved ryfylkekulturen, må man dermed gå veien om bedehuset.⁹⁰ Det sies på folkemunne at enhver ryfylking har et bedehus i ryggen.

Torvald ble gift med Johanna Malena Grødem i 1931. Få måneder etter bryllupet fikk Johanna og Torvald sitt første barn, Kjell Johan. De bygget hus på «Hammaren», som han nå omdøpte til «Rindal». Han hadde fått seg jobb på Stålverket på Jørpeland, noe som sikret fast inntekt. Det meste lå til rette for en fin og fredelig fremtid på idylliske Fiskå. Dessverre var ikke forholdene like idylliske ute i den store verden. Samtidig som Torvald bygget en flott enebolig på Fiskå, ble de første konsentrasjonsleirene opprettet i Tyskland. Disse var myntet på regimets fiender. I 1937, samme år som Torvalds andre barn, Tordis, ble født, var Adolf Hitler i full gang med å forberede erobringfelttoget som skulle likvidere nye nasjonalstater etter første verdenskrig og bygge opp et rasistisk imperium.

Som løytnant var Torvald forpliktet til å sette Norges frihet foran alt, en mentalitet som skulle få store konsekvenser for hans videre skjebne. Han var samtidig industriarbeider på Stålverket, et arbeidermiljø som satte solidaritet høyt. Sammen med en nasjonal stolthet og en militær plikt,

---

⁸⁹ Meling Berner. (2015). *Folløyvekkelsen» i Ryfylke. Ein analyse av verknader og konsekvensar.* (Masteroppgave), Berner Meling: Stavanger. S. 18

⁹⁰ Tjeltveit Njål. (1987). *Bedehuskulturen – bedehus og bygdeliv i Ryfylke.* Stavanger: Dreyer Bok. S. 7

skal man ikke se bort ifra at solidaritetstanken har spilt en rolle da han senere tok valget om å bli med i det illegale motstandsarbeidet.

Omriss av en mulig bygdementaltitet

Bygdementaltiteten viser først og fremst at strandbuene ikke var særlig klassebevisste. De var ikke redde for deklassering, og hadde heller ikke store ambisjoner oppover. Mellomlagssosiologien har stått sterkt i å forklare både nazismen og fascismen. Deklassering og arbeidsledighet har virket radikaliserende gjennom subjektive oppfatninger av å være truet av reelle eller innbilte farer. Så på et vis kan vi si at bygdementaltiteten i Strand sperrer for «modernitetserfaringer» av typen nazisme/fascisme. Men andre steder i Norge, som på ensidige industristeder, eller blant skogarbeidere på Østlandet, var radikaliseringskonfliktene mye sterkere. Det samme gjaldt blant storbønder som ble NS-folk. I tillegg sveipet lekmannsbevegelsen over bygdenorge i mellomkrigstiden, og skapte ytterligere hinder for naziideologien og på andre siden den ateistiske kommunismen.

Torvald beskrives som en stille og pålitelig mann. Han hadde lun og fin humor, og folk likte godt å være sammen med ham. I et utklipp fra Stavanger Aftenblad fra fredsdagene i mai 1945, beskrives han som en «stille og fredsæl mann som bare hadde venner». I 1925 bad han forretningsfører, Henrik Eie, om å skrive en attest for ham. Formålet med attesten var å søke seg en militær post da han var ferdig på underoffiserskolen det samme året:

Herr Torvald Fiskå der er født og opvokset her på stedet har alltid vist sig å være serdeles flink og pålitelig i alt hvad han har foretaget sig. Nøyaktig og grei i forbindelse med orden og edruelighet har gjort at han har erverva folks agtelse og tillid over hele linjen. Nu når han har gjennegått underoffiserskolen og agter å søke sig en post, er det mig en glede å gi han min beste anbefaling.

Flink. Pålitelig. Nøyaktig. Grei. Egenskaper som man i en «normal» verden ser på som styrker. Egenskaper som i dette tilfellet skulle vise at Torvald var verdig en militær post. Men nettopp egenskaper som dette gjorde at Torvald stilte langt bak i køen i det brutale leirregimet som ventet ham 18 år senere.

Kapittel 5 – Nasjonal Samling, offiserer og motkulturer

Den norske nasjonalsosialismen fikk aldri noen bred oppslutning i fredstid. Likevel førte den tyske okkupasjonen til at partiet fikk mulighet til å spille en rolle i norgeshistorien. Den første rekrutteringsbølgen startet med etableringen av partiet i 1933 og varte et par års tid. Den skyldtes frustrasjon over den økonomiske og sosiale krisen på begynnelsen av 1930-tallet, samt misnøye med de etablerte partienes manglende evne til å ordne opp i krisen. Mange var sterkt anti-kommunistiske og fryktet at Sovjetunionen ville spre sin bolsjevikrevolusjon til andre land. Sist, men ikke minst, var mange av medlemmene begeistret for den italienske fascismen og tyske nasjonalsosialismen, som de oppfattet som et handlekraftig alternativ til både kapitalisme og kommunisme. Den andre rekrutteringsbølgen fulgte i kjølvannet av det tyske overfallet 9. april 1940. Noen ønsket å være en del av det de oppfattet som den nye tid, andre mente at de ved å melde seg inn i NS kunne bidra til å minske tyskernes innflytelse på styre og stell i det okkuperte Norge. Frykt for konsekvensene ved å stå utenfor kan også ha vært avgjørende.⁹¹ De fleste nordmenn er neppe klar over at NS hadde langt flere medlemmer enn de som var tilsluttet motstandsbevegelsen.⁹²

Blant de norske offiserene var det et massivt NS-medlemskap – faktisk var det nesten ingen medlemsgrupper som var større. Halvparten av våre fremste offiserer var enten NS-folk eller kollaboratører, det vil si at de samarbeidet med fienden.⁹³ Etter mange år med et sulteforet forsvar, hvor avdelinger ikke ble øvet og offiserene ikke fikk etterutdannelse, spredte misnøyen seg blant medlemmene i offiserskorpset. Det var vanskelig å følge med i den taktiske og teknologiske utviklingen, og de fikk heller ikke trening i det de var satt til å gjøre i krig og krisetid.⁹⁴ Omfanget av NS-medlemskap etter 9. april var blant offiserene faktisk sju ganger høyere enn i befolkningen forøvrig. Det var dermed ikke skrevet i stjernene at Torvald skulle bli en aktiv motstandsmann ut fra hans militære posisjon. Men foruten hans kjærlighet til fedrelandet kan geografien ha spilt inn her. Undersøkelser viser at de delene av Norge som var mest immune mot nazismen var sørvestlandets kristne del. Områdene som ligger langs det

---

⁹¹ Njølstad Olav, «NS-medlemmene: Hvem var de?», (2015), hentet fra <https://www.norgeshistorie.no/andre-verdenskrig/mennesker/1701-ns-medlemmene-hvem-var-de.html>

⁹² Veum Eirik. (2013). *Nådeløse nordmenn: Hirden 1933-1945*. Oslo: Kagge Forlag. S. 12

⁹³ «Hver femte offiser var NS-medlem». (2003). VG-nett. Hentet fra <http://www.vg.no/nyheter/innenriks/hver-femte-offiser-var-ns-medlem/a/8523/>

⁹⁴ Militærhistorisk forening 2016:51

såkalte «Bibelbeltet». De kristne vekkelsesbevegelsene så nemlig på alle ideologiene, fra kommunisme til fascisme, som gudløse og djevleske. Den kristne motkulturen fungerte som et skjold mot begge de totalitære ideologiene. Motkulturene har alltid vært en viktig del av den norske kulturen. Ingen kan tale på vegne av norsk kultur uten å forholde seg til disse folkelige og demokratiske bevegelsene, som her i landet har balansert krefter som har hatt friere spillerom i en del andre land.⁹⁵

I Strand kommune var det få nazister. Ved stortingsvalget i 1936 fikk NS bare fire stemmer i kommunen. Med så dårlig oppslutning skulle det bli vanskelig å gjennomføre nazifisering av styre og stell etter invasjonen. Fylkesmann Krogh gjorde seg i 1942 følgende betraktninger rundt den lave oppslutningen om NS i Rogaland og Ryfylke:

Det er allikevel en kjensgjerning at motstanden mot NS er stor. Den terror som drives finner mer eller mindre skjulte veier og understøttes til dels fra kirkelig og sekterisk hold. Overfor prester, legpredikanter og lærere synes en ofte å stå maktesløs. I Rogaland hvor sektvesen og avholdsbevegelsen alltid har hatt et sterkt tak i befolkningen, blir virkningen så meget større.⁹⁶

I tillegg til de aktive motkulturene i Ryfylke er det også en kjensgjerning at man vocket litt på hverandre på små og gjennomsiktede steder. I Strand kommune var folk tidlig klar over hvem som var medlem av Nasjonal Samling. De hadde også god oversikt over hvem som var «stripete». Stripete var en betegnelse på personer som sympatiserte med tyskerne i det skjulte, uten fullt å ville vedgå seg dette offentlig. De kunne lett utpekes utfra hva de gjorde, eller eventuelt unnlot å gjøre, og ble ofte latterliggjort.⁹⁷

Det var ikke bare Nasjonal Samling som slet med å få fotfeste i Ryfylke på grunn av motkulturene. På et industristed som Strand kommune, med liten og nærmest ingen oppslutning om NS, kan det tenkes at arbeiderbevegelsen stod sterkt. Likevel viser det seg at arbeiderbevegelsen kom sent i gang på mindre industristeder, da disse stedene var dominert av kulturen i de omkringliggende bygdene. På noen steder konkurrerte arbeiderbevegelsen med kristelige innslag, og arbeiderne kom i et sosialt krysspress mellom arbeiderfellesskapet og bygda. Dette var tilfellet for stålverket på Jørpeland som var plassert i et av de sterke områdene for den kristne misjonsbevegelsen. Når det gjelder Torvalds politiske ståsted ble han som soldat,

---

⁹⁵ Skirbekk Sigurd. (2000). «Norge - landet med 7 motkulturer». Skrevet for *Norge i dag*. Hentet fra <http://folk.uio.no/sigurds/kulturanalyse/motkult.html>

⁹⁶ Alsvik 1991:13

⁹⁷ Holst Per Asbjørn. (2009). *Strand under krigen*. Stavanger 2009: Per A. Holst Forlag. S. 9

bondesønn og stålverksarbeider antakeligvis dratt mellom tre ulike politiske miljøer – Høyre, Venstre og Arbeiderpartiet. I offiserkretsene hadde man en sterk borgerlig identitet, og stor mistro til arbeidere. Det var store motsetninger mellom disse gruppene, og Torvald stod altså med en fot i hver leir. Vi vet at han til tross for de kryssende identitetene var en trofast venstremann, og hans politiske ståsted ble antakelig formet av hans oppvekst som bondesønn. Han var ikke politisk aktiv i den forstand at han stod på noen partiliste, men han deltok aktivt i politiske debatter på Stålverket, og var sterkt engasjert. Mye tyder på at han hadde et mer radikalt syn enn sitt parti i saker som omhandlet kampen for småkårsfolk og sosial utjevning, noe som kan ha hatt sammenheng med oppveksten som husmannssønn.⁹⁸

---

⁹⁸ Opplysninger som Terje Fiskå fikk gjennom samtaler med Torvalds tidligere kollegaer på stålverket

Kapittel 6 – Felttoget i 1940

Vi beveger oss nå inn i et mer dramatisk landskap hvor den militære utdannelsen skulle prøves ut i virkelige kamper. Til tross for utdannelsen var de alle uerfarne og visste lite om hva de stod opp imot. De skulle bli beskutt av ekte ild, skyte på levende mål og kjempe dag ut og dag inn under tøffe fysiske og psykiske forhold. De skulle være krigsfanger og klare å håndtere alle de vonde opplevelsene i ettertid. Dette er likefullt opplevelser som befinner seg innenfor en normal folkerettslig krigssituasjon etter Haag-konvensjonene. Som konvensjonelle militære styrker under kommando holder erfaringen seg innenfor både offiserenes og soldatenes forståelseshorisont.

Forsvaret

I årene etter 1. verdenskrig var splittelsen i det norske samfunnet dyp og uforsonlighetene store. Denne splittelsen rammet i stor grad Forsvaret. Sosialistene og en betydelig andel borgerlig liberale ville avvikle Forsvaret i sin eksisterende form, mens hovedtyngden av de borgerlige og offiserene ønsket å beholde så mye som mulig av Forsvaret som var etablert før krigen. I følge Rolf Hobson og Tom Kristiansen var det to hovedårsaker til den omfattende motstanden mot militærvesenet denne perioden. For det første hadde 1. verdenskrigs barbari satt dype spor etter seg, og det var bred enighet om at samfunnets menneskelige og materielle ressurser skulle brukes til annet enn soldater og våpen.⁹⁹ Den andre årsaken hang sammen med at militære avdelinger ble brukt til ordens- og vaktoppdrag for eksempel i forbindelse med arbeidskonflikter, noe som igjen skapte tydelige motsetninger mellom militære myndigheter og arbeiderbevegelsen. Samlet dannet disse forholdene et mentalt, ideologisk og politisk bakteppe som førte til at det var lett for myndighetene å kutte i forsvarsutgiftene da de økonomiske problemene tårnet seg opp.¹⁰⁰ I mellomkrigstiden ble hæren forsøkt reformert gjennom forsvarsordningene av 1927 og 1933. Den første ble imidlertid aldri iverksatt, mens den sistnevnte på langt nær ble gjennomført. Landforsvaret gikk som følge av lav aktivitet gjennom en svekkelse etter 1918, og var i 1936 en av Europas minst moderne, svakest utrustede og

---

⁹⁹ Hobson Rolf og Kristiansen Tom. (2001). *Norsk forsvarshistorie bd. 3 – Total krig, nøytralitet og politisk splittelse*. Bergen: Eide Forlag. S. 159

¹⁰⁰ Hobson og Kristiansen 2001:160

dårligst øvde hær.¹⁰¹ Marinen var i all hovedsak i samme situasjon som hæren. Den eneste måten å oppnå raske besparelser på var ved å la flåten ligge i opplag, innstille skyte- og torpedoøvelser, utdanne færre offiserer og innkalle færre mannskaper. Norges luftstrategiske stilling var relativt god til et stykke ut på 30-tallet, men da tok utviklingen en dramatisk vending. I 1936 var situasjonen nedslående, og de norske flyvåpnene hadde minimal selvstendig kampverdi og kunne hovedsakelig ivareta enkle støttefunksjoner for hæren og marinen.¹⁰²

Millionrulling til forsvaret i en krisetid ville gjøre Norge «til et folk med filler og uniformer – et befestet fattighus». I en vanskelig økonomisk periode, var det annet enn militært forsvar velgerne ønsket. Av den grunn ønsket ikke noe politisk parti å begå selvmord ved å legge frem forslag om økning av forsvarsbudsjettet. Dette skulle snart vise seg å bli en skjebnesvanger politikk. Fra 1936 og frem til krigsutbruddet stod Europa gjentatte ganger på randen av en stormaktskrig. I Norge fikk militærvesenet dermed igjen en omstridt men likevel sentral plass i politikken, og fra 1939 var beredskaps- og forsvarsspørsmålene dominerende i det norske samfunnet.¹⁰³ Men det var dessverre et enormt etterslep å rydde opp i.

Overraskelse eller ikke?

Vi må regne med en total overraskelse. Vi må regne med at ekspedisjonsskipene kan seile ut fra utgangshavnene uten at vi eller noen annen uvedkommende aner foretaket. Det er ingen overdrivelse og ingen hemmelighet at en fremmed makt i natt, uten å løsne skudd kan sette seg fast i Oslofjordens ytre festninger og på Kristiansands og Bergens befestninger. Stavangerstrøket med Sola flyplass og Haugesundshalvøya har i dag ikke en soldat til forsvar. En tropp luftinfanteri er nok til å besette Sola flyplass, og en halv time senere kan de fiendtlige fly lande der.¹⁰⁴

Denne forutsigelsen ble presentert av Kaptein Øivinn Øi i Oslo Militære Samfund allerede 6. mars 1939. Litt over ett år senere var overfallet et faktum. I den etablerte historien man finner i historiebøkene fremheves overraskelsesmomentet og sjokket ved angrepet. Ved hjelp av originalkildene belyser Militærhistorisk forening i Rogaland gjennom boka *Håpløs kamp* at vi kanskje ikke var så uforberedt som man vil ha det til. Kanskje var det helt andre grunner til at nordmennene måtte legge våpnene ned etter 13 dagers kamp.

---

¹⁰¹ Hobson og Kristiansen 2001:188

¹⁰² Hobson og Kristiansen 2001:202

¹⁰³ Hobson og Kristiansen 2001:13

¹⁰⁴ Militærhistorisk forening Rogaland 2016:16

Historieprofessor Tom Kristiansen ved Institutt for forsvarsstudier (IFS), nyanserer den tradisjonelle forståelsen av kampene i april ytterligere ved å påpeke at viktige positive trekk ved den norske motstanden har kommet helt i skyggen. Da tyskerne angrep Danmark, falt landet i løpet av en time. Polen holdt i fire uker. Frankrike i seks uker. Men mot Norge måtte tyskerne slåss i 62 dager for å vinne. Da Norge måtte gi tapt for tyskerne i begynnelsen av juni 1940, hadde landet vært med på å sette ny rekord i motstand mot Adolf Hitler og soldatene hans.¹⁰⁵

Ubudne gjester

For over tusen år siden sa vikingene at skal du kontrollere Vestlandet må du kontrollere Nordsjøen. Ved oppløpet til den andre verdenskrig snudde tyskerne på dette utsagnet og sa at skal du kontrollere Nordsjøen må du kontrollere Vestlandet.¹⁰⁶

Mot slutten av mars kom det flere advarsler om et forestående tysk angrep på Norge. Arne Scheel ved legasjonen i Berlin sendte fra 29. mars til 7. april flere meldinger om tyske forberedelser til angrep.¹⁰⁷ Weserübung, som er det tyske kodenavnet for angrepet på Danmark og Norge, ble iverksatt klokka 04.15, 9. april. Hovedmålet var de fem største byene i Norge, og her stod Stavanger i en særstilling. Mens det ble satt inn sterke sjøstridsskrefter mot de øvrige byene, skulle Stavanger erobres ved hjelp av en ny type angrep som verden til da ikke hadde sett.¹⁰⁸ Minst 460 fly passerte Eigerøy fyr denne morgenen, og aldri før hadde så mange fly dekket Jær-himmelen. I Stavanger-området fantes det flere viktige mål. Dels skulle byen Stavanger tas, men også den nærliggende havnen i Egersund. Dessuten var flyplassen ved Sola et ytterst viktig mål. Sola var forøvrig en av de mest moderne flyplassene i Europa på det tidspunktet.¹⁰⁹ Klokka 08.00 gikk tyske fallskjermsoildater til angrep på Sola i det som var det første fallskjermangrepet i krigshistorien.¹¹⁰ Siden flyplassen hadde spilt en betydningsfull rolle i den tyske planleggingen, hadde Luftwaffe satt av store ressurser til Stavanger-området. Grunnen til at det ikke ble benyttet flåtestyrker, var at det ikke var noen kystfort å beskytte i

---

¹⁰⁵ Amundsen Baard. (2015). «Historieprofessor om 9. april: Norge satte ny rekord i motstand mot tyskerne». Hentet fra <http://forskning.no/2015/04/9-april-norge-satte-ny-rekord-i-motstand-mot-tyskerne>

¹⁰⁶ Militærhistorisk forening Rogaland. (2014). *Tyske vinger over Sola og Forus*. Stavanger: Commentum Forlag. S. 9

¹⁰⁷ «Norge under andre verdenskrig». Wikipedia. Hentet fra https://no.wikipedia.org/wiki/Norge_under_andre_verdenskrig

¹⁰⁸ Militærhistorisk forening Rogaland 2014:7

¹⁰⁹ Militærhistorisk forening Rogaland 2014:105

¹¹⁰ «Angrepet på Norge - Dette skjedde 9. april 1940 - da andre verdenskrig brøt ut i Norge». Hentet fra <http://multimedia.aftenbladet.no/html/krigen/>

området. Dette var noe av det første tyskerne forandret på etter 9. april.¹¹¹ Da fallskjermjegerne landet var det kun igjen en symbolsk norsk styrke som skulle forsvare flyplassen. Størsteparten av de norske styrkene hadde trukket seg ut av Madlaleiren og forflyttet seg opp i fjellene. Nå kunne mengder med fly lande på flyplassen, lastet med soldater, utstyr og forsyninger. Disse moderne og godt utstyrte militærkrefte skulle stålverksarbeideren fra Fiskå, og mange i hans situasjon nå stå opp imot.

Da de tyske soldatene hadde erobret flyplassen på Sola, marsjerte de innover mot Madlaleiren. De fant leiren tom og kunne innta den uten motstand. Foran de tyske soldatene gikk den norske kommandanten fra Sola, Thor Tangvald, som levende skyteskive i tilfelle norske soldater skulle finne på å fyre løs på dem under marsjen mot Stavanger.

Mobiliseringskaos

Allerede litt over midnatt 9.april, fikk Oberst Gunnar Spørck på Madlamoen ordre om å mobilisere Innsatsregiment 8 (IR8). Rauøy fort og Bolærne fort i Oslofjorden stod da i kamp, og forbindelsen til Oslo var brutt. Da forbindelsen kom i orden igjen, viste det seg at regjeringen ikke ville mobilisere likevel, og ordren ble tilbakekalt klokka 02.00. I dette kaoset bestemte Spørck seg for å trekke alle styrkene sine ut fra Stavangerhalvøya for å «unngå å bli satt i rottefella», som han kalte det.¹¹² I ettertid kan man se at Spørck hadde mange gode grunner for å handle som han gjorde, selv om dette stred med ordren om å forsvare Stavanger og Sola mot fienden. Han pekte på tidsfaktoren, forsyningssituasjonen, for få og utrent mannskap. Det man likevel kan stille spørsmålsteget ved, er at ethvert forsøk på å handle i henhold til ordre og direktiver, var i ferd med å bli forlatt før det i det hele tatt var antydning til noe angrep mot Stavangerhalvøya og flyplassen.¹¹³ Men så ombestemte regjeringen seg igjen, og mobiliseringsvarsel ble sendt ut klokka 08.27. Denne ordren nådde ikke frem til IR8. Det hele virker utrolig uprofesjonelt ut fra regjeringens side, noe som også forplantet seg til neste ledd. Divisjonen i Kristiansand sendte så ut mobiliseringsordre ca. 8.30, som heller ikke ble mottatt ved IR8.¹¹⁴

I 09.00-tiden denne morgenen beordret oberst Spørck på eget initiativ sine soldater ut til Sandnes. Her var det retrettmuligheter innover i mer kupert terreng i Gjesdal. Gjesdal kommune

---

¹¹¹ Militærhistorisk forening Rogaland. (2015). *Farlig kyst*. Stavanger: Commentum Forlag. S. 80.

¹¹² Militærhistorisk forening Rogaland 2016 :102

¹¹³ Militærhistorisk forening Rogaland 2016: 155

¹¹⁴ Hundeide Helge. (2016). *Aprilnatt – Den sanne historien om soldatene som kjempet 9. april 1940*. Oslo: Dreyer Bok AS. S. 35

ligger sørøst for Sandnes. Mobiliseringsordren han fikk sendt ut over NRK i Stavanger lød som følger:

Fra Rogaland regiment mobiliseringsordre; ingen skal møte på Madlamoen. Øvrige avdelinger skal møte etter ordren etter mørkets frembrudd.

Man ville ikke invitere tyskerne så derfor ble ikke stedet angitt, men soldatene visste hvor de skulle møte.¹¹⁵ Utover natten ble det satt opp en transport til Dirdal i Gjesdal kommune. Denne bestod av en og en halv mitraljøsetropp, to påbegynte geværtropper, en påbegynt sambandstropp samt en ufullstendig sanitetstropp. Klær og våpen til hele bataljonen ble transportert fra Sandnes i løpet av kvelden. Utover den neste dagen var det et jevnt tilsig av mannskap til Dirdal, men svært mange av de som kom var uøvde. De hadde ikke nok folk til å sette opp fullstendige, slagkraftige kompanier enda. Spørck hadde flyttet styrkene innover i landet for å få kontakt med norske stridskrefter i Setesdal. Fra Dirdal kan man nemlig ta seg over til Setesdal via fylkesvei 45. Å ta seg frem den ytre vegen mot sørlandet lot seg ikke gjøre, derfor ville han gå med mannskapene sine gjennom Hunnedalen og Sirdal til Setesdal. Han mente at det var galskap å ta opp kampen mot tyskerne som var mye bedre utstyrt enn nordmennene. I Setesdal kunne de ifølge ham ha slått seg sammen med andre avdelinger seg og utrettet noe. Utpå dagen 11. april ble 1.kompani, 2. kompani og mitraljøsekompaniet ferdig oppstilt, og 13.april ga Spørck ordre om å gå over fjellet til Setesdal for å ta del i kampene der. Major Frederik Oscar Brandt nektet å parere denne ordren, og innledet i stedet sin egen offensiv i retning mot Ålgård.¹¹⁶ Spørck sluttet seg til denne offensiven etter hvert, da det viste seg å være vanskelig å slå seg sammen med troppene i Setesdal likevel.

Torvalds deltakelse

Dette var utvilsomt noen nervepirrende dager i Torvalds liv. Han visste at hvis invasjonen ble et faktum, gikk hans løytnantplikter foran alt annet. Foran hans foreldre, foran hans kone og foran hans barn. Da tyskerne brøt seg inn over Norges grenser 9. april meldte han seg straks til krigstjeneste.¹¹⁷ Den lokale lensmannen Tjerand Haugen tilbød seg å skrive han fri fra pliktene

---

¹¹⁵ Hundeide 2016:36

¹¹⁶ Hundeide 2016:117

¹¹⁷ Barkved Holger. (1945-1948). *Til minne om Trygve Holst og Torvald Fiskå*. Hentet fra <http://strandhistorie.no/index.php/krigsarenee/360-trygveholsttilminne>. S. 12

siden han var småbarnsfar, men dette takket han nei til. Han følte seg forpliktet til å delta i kampene, og forvare hjemlandet sitt.

Det rådet som nevnt full forvirring de første krigsdagene, og det var ingen mobilisering i Strand kommune. Stavanger og områdene rundt var tatt av tyskerne, og man hadde ikke oversikt over situasjonen. Det gikk rykter om at det var samlet militære i Dirdal og oppover i Gloppedalen. Da ryktene nådde Torvald mente han at det ikke lenger ville være riktig å sitte hjemme, noe som også ville ha vært et brudd på offiserløftet hans. 16. april pakket han utstyret sitt, tok geværet på skuldrene, og gikk til fots fra Fiskå til Dirdal. Før han dro hjemmefra skrev han et brev til de to barna sine, Kjell Johan og Tordis, hvor han hilste dem med et vers fra Bibelen og en salme. Her får vi muligens en liten forsmak på hva Torvald grep etter i vanskelige situasjoner.

I mange av bygdene i Ryfylke følte mobiliseringspliktige seg frustrerte rett etter krigsutbruddet. Det var nærmest umulig å komme seg frem til stedene hvor de skulle møte. Det var flere som ville melde seg til frivillig krigstjeneste, og spurte Torvald om å slå følge med ham til Dirdal. Dette frarådet han dem sterkt, da han mente at faren var for stor. Som vant fjellmann så han ikke på den lange gåturen som en hindring. Første stopp var Jørpeland hvor han fikk følge av sin svoger Normann Vatne inn til Oanes. Her ble han rodd over til Forsand av en kjenning, og gikk videre over fjellene og ned til Frafjord. Herfra ble han rodd over til Dirdal.¹¹⁸

I Gloppedalen hadde de ventet sterkt på Torvald, da han var leder for bombekasteravdelingen, og var den eneste som hadde opplæring i den type spesialvåpen. Da han ankom, 17.04, møtte han avdelingen sin i en liten hytte hvor de hadde søkt dekning. På grunn av det ulendte terrenget de kjempet i hadde nordmennene lenge overtaket. Bombekasteravdelingen hadde en hard tjeneste og kjempet modig i flere døgn. De fikk lite søvn, og var sterkt plaget av frost.¹¹⁹

Tyskerne forsøkte å avslutte kampene i Dirdal 19. april gjennom forhandlinger, men oberst Spørck avsto.

Bomberegn og økende mismot

22. april ble nordmennene bombet av tyske fly hele dagen. For utrente norske soldater med dårlig utstyr og ingen krigserfaring var denne opplevelsen på grensen av hva de kunne tåle, og

---

¹¹⁸ Samtale med Terje Fiskå

¹¹⁹ Hundeide 2016:173

mismotet spredte seg i troppene. Tyskerne var på fremmarsj, og noen av dem hadde til og med blitt observert i et skar i fjellet ovenfor kirken. Opprørt beordret Major Brandt sine menn om å samle troppene og gå mot dem. Fenriken som hadde fortalt Brandt om observasjonene stotret forsiktig frem at det kunne bli vanskelig da de etter en skremmende dag ikke lenger visste hvor de hadde sine folk. Noen av guttene hadde rømt, og mange hadde gjemt seg i urene. Dette viser tydelig hvordan manglende krigserfaring slo ut nordmennene når det røyntet på som verst. Brandt besvarte dette med at befalet ikke hadde pistoler for moro skyld – og at de kunne drive sine menn frem ved hjelp av våpen. Og som om dette ikke var nok, truet han senere på kvelden med å skyte befalet hvis de ikke brukte pistoler mot mannskapet som sviktet.¹²⁰ For en kontrast dette må ha vært til det fredelige hverdagslivet de hadde levd et par uker tidligere.

Ved siden av skremselspropagandaen ropte Brandt at Løytnant Fiskå måtte få ordre om å skyte med bombekasterne mot den fjellkløften tyskerne var observert i, og det ble sendt bud etter ham. I mangel på telefonlinje til bombekasterstillingen bestemte budbringeren seg for å gå til fots så hurtig som mulig for å få meldt fra til Torvald og hans folk:

Dette var ingen lett oppgave i mørket, og i en såpass kritisk situasjon. Han syntes synd på sin tapre sjef Brandt, som tydeligvis ble sviktet av sine menn. Samtidig visste han med seg selv at det i mørket ville være så nær som umulig å få rettet bombekasteren inn mot det nye målet i mørket. Tyskerne i fjellsiden var innenfor rekkevidde for bombekasterne, men avstandsmåleren kunne neppe benyttes i mørket.¹²¹

Da budbringeren omsider ankom stillingen i Gloppedalsura fant han bombekasteren alene og forlatt, pekende mot himmelen. Bombekasteravdelingen var heller ikke å finne i låvene de hadde overnattet i de foregående nettene. Nedover den bratte lia kom da en av soldatene som hadde stått vakt ved stillingen stavrende. Han kunne fortelle at løytnant Fiskå og de øvrige lå og sov i en høyløe noe nærmere sjøen. Soldaten fikk ordre om å overbringe løytnanten beskjeden om straks å møte ved majorens kvarter.¹²²

Torvald fortalte lite om hendelsene i Gloppedalsura da han kom hjem til Fiskå i juni. Men han fortalte om denne dramatiske dagen til en av sine kamerater. Hele kompaniet hans hadde blitt

---

¹²⁰ Hundeide 2016:177

¹²¹ Hundeide 2016:178

¹²² Hundeide 2016:179-180

skremt av bomberegnet, og trukket seg fra kampene. Torvald og én til hadde blitt stående igjen alene med bombekasteren. De forsøkte å håndtere situasjonen så godt de kunne, men måtte innse at de var for få til å administrere hele bombekasterstillingen alene. Noe som var et stort nederlag for ham. Dette er en interessant hendelse fordi Torvald i denne sammenheng er primærkilde selv. Denne og en mengde andre hendelser gir et godt bilde av sjokk, kaos og forvirring blant nordmennene. I den uendelige mengden av beskrivelser av krigshendelser i norsk litteratur, er det som oftest ikke mangel på faktiske og tekniske opplysninger, men mindre av denne typen erfaringer.

Major Brandt blir skutt

Etter kort tid fikk budbringeren gitt beskjed, og løytnant Fiskå bega seg hurtig nedover mot Dirdal. På dette tidspunktet startet en heftig skyting nede ved kapellet. Major Brandt ble beskutt av tyskerne og såret, og løytnant Magne Bratt var død. Major Brandt satt såret, støttet opp til et steingjerde da Torvald ankom, og besluttet å avslutte kamphandlingene;

Det nytter ikke for oss her å kjempe lenger, vi er omgått – tyskerne har kommet midt opp i vår stilling, i morgen tidlig har de planlagt angrep fra sjøen. Nærkamp nå i mørket mot deres håndgranater og maskinpistoler er håpløst for oss. Jeg vil at alle som står under min kommando skal overgi seg.¹²³

Etter en del diskusjon med de to tyske kompanisjefene ble det ordnet slik at major Brandt og en såret norsk menig skulle få lov til å bli transportert til Rogaland Sykehus i Stavanger. Per Hovda, som var bataljonadjutant for Brandt, skriver følgende i sin rapport til forsvarets krigshistoriske avdeling i 1947:

Magasinet i majorens pistol var tomt. Han og løytnant Bratt hadde forsvart seg mot tyskarane med pistol. Det var handgranatar og automatvåpen som gjorde det av med deim. Dei to tyske kp. Sjefane beklaga i sterke ordelag at det var majoren og løytnant Bratt dei hadde gjort det av med.¹²⁴

Dette avsnittet som jeg har hentet ut av rapporten bekrefter hvor underlegne nordmennene var våpenmessig. De viser også at dette var hederlige tyske soldater som kan ha mildnet

---

¹²³ Hundeide 2016:188

¹²⁴ Riksarkivet, II-C-11-321 – 3. divisjon. Forsvarets krigshistoriske avdeling

fiendebildet Torvald og de andre nordmennene hadde av tyskerne. Deres handlinger og holdninger lå innenfor et slags militært profesjonelt «ridderlig» ideal der det hele ikke var personlig eller fylt av hat til tross for at det dreide seg om kamp på liv og død. Disse soldatene kunne dessverre ikke sammenlignes med det tyske Gestapo som Torvald, og mange med han, skulle komme i befatning med to og et halvt år senere.

Torvald var en av tre løytnanter som ble med i syketransporten til Stavanger.¹²⁵ I følge Hovdas rapport, bad han selv om å få være med. Tyskerne godtok dette, muligens fordi de hadde dårlig samvittighet for å ha skutt majoren deres.¹²⁶ Hvorfor Torvald ønsket å bli med på denne transporten er uvisst. Han kan ha hatt et nært forhold til majoren, eller muligens god sanitetsopplæring? Kanskje han hadde dårlig samvittighet overfor Brandt siden bombekasterne hadde sviktet? Vi vet at han ikke ville snakke med noen om hendelsene i Dirdal i ettertid, noe som kan ha handlet om skyldfølelse. Det som derimot er sikkert er at dette ble en strabasiøs og dramatisk ferd, som kunne ha kostet hele følget livet. Syketransporten ble kraftig beskyttet av tyskerne øverst i Røyrdalen som ikke hadde fått med seg overgivelsen. I tillegg var deler av veien sprengt bort, og Brandt måtte fraktes på bære over sprengningsstedet. Da de nærmet seg Stavanger ble de skadde kjørt til sykehuset. Torvald og resten av reisefølget ble først kjørt til Solborg, og deretter til Kongsgård for avhør og internering.¹²⁷ Det var trolig mange tanker som spant i hodene deres på dette tidspunktet. Skuffelsen av å være slått av tyskerne må ha vært stor, men det kan tenkes at lettelsen over å være ferdig med kampene var overveldende. Endelig kunne de puste ut og vite sikkert at morgendagen ville komme også for dem. Riktignok en morgendag i tysk fangenskap, men like fullt en morgendag.

Befalets kollaps

Helt fra den første mobiliseringsmeldingen ankom Madlaleiren litt over midnatt 09. april rådde et komplett kaos, først fra regjeringens, og senere fra befalets side. Hvordan var det mulig å være så uforberedt og klønete når et tysk angrep hadde ligget i luften i flere måneder?

Vi kan vanskelig både med datidens og nåtidens øyne si at 1940-generasjonens taktiske ledere var velutdannet og øvet for strid. Hverken de eller deres soldater var forberedt på marerittet

---

¹²⁵ Dette fremkommer i Løytnant Stangelands kommunikasjon med Forsvarets krigshistoriske avdeling like etter krigen. Forsvaret drev da og samlet inn stoff fra hele offiserkorpset for å skrive den offisielle historien mest mulig korrekt. Riksarkivet, II-C-11-321 – 3. divisjon. Forsvarets krigshistoriske avdeling

¹²⁶ Denne opplysningen fremkommer i samtale med Atle Skarsten, som er en av forfatterne av *Håpløs kamp* (2016)

¹²⁷ Militærhistorisk forening Rogaland 2016:391

som ventet dem i Dirdal. De var delvis ukjente med ny taktikk og ny teknologi, Norge hadde kjøpt inn kun en eneste stridsvogn, og man hadde ikke stridserfaring. I forlengelsen av uenighetene mellom Oberst Spørck og Major Brandt om strategien de første krigsdagene, uttalte Spørck etter krigen at dersom Brandt hadde overlevd, skulle han ha stilt ham for krigsrett.¹²⁸

Spørcks fiendebilde morgenen 9. april var overveldende, han hadde sovet lite, og rotet med mobiliseringsordrene må ha vært belastende. Vi aner etter hvert at denne feltherren ikke har tro på oppdraget han har blitt satt til å utføre. Og med et overdrevet bilde av tyskernes overlegenhet, vurderte han det trolig dithen at han ikke hadde nok styrker. Han forsøkte ikke å løse oppdraget han hadde fått, men trakk seg tilbake på et tidspunkt da ingen fiende hadde blitt landsatt på Stavangerhalvøya, eller landet på Sola flyplass. Selv om situasjonen ble opplevd som lammende, er det et faktum at Spørck hadde ordre fra sin overordnede om å kjempe fra første stund. Flere steder i Norge skjedde det samme som i Stavanger denne dagen. Major Brandt på sin side, viste fra første stund da han dukket opp på Sviland, en handlekraft som manglet de fleste steder i 1940. Han bidro avgjørende til at det kom til kamp i Rogaland, i stedet for kun å bli ydmykende tilbaketrekninger over fjell og dal. En tilbaketrekking uten kamp ville ha blitt en kapitulasjon uten ære.¹²⁹ Både Spørck og Brandt var meget fortrolige med den militære profesjon. De var begge sønner av generaler i fremtredende stillinger, og hadde selv høye stillinger innen militæret. Likevel var ikke dette grunnlaget nok når de stod i stormen disse dramatiske april dagene. Når fienden kom opptrådte de tidvis som amatører. Omtrent halvannet år senere tok mange helt vanlige nordmenn steget inn i det illegale motstandsarbeidet for å motarbeide fienden ved hjelp av andre metoder. Kunne de være godt nok rustet i møte med fienden, da de som hadde mangeårig militær trening i bagasjen hadde kollapset?

Manglende krigserfaring

I over 200 år, fram til det tyske angrepet i 1940, var Forsvaret i Norge uten egentlig krigserfaring på norsk jord.¹³⁰ Dette med mangel på erfaring fra strid er et viktig poeng i forhold til det mentale perspektivet. De manglet den krigserfaringen som tyskerne hadde fått under 1. verdenskrig. For nordmennene må det ha vært helt vanvittig å plutselig bli kastet ut i ekte krig, der man allerede fra første stund følte seg underlegne både på det mentale og det materielle

---

¹²⁸ Hundeide 2016:229

¹²⁹ Militærhistorisk forening 2016:109

¹³⁰ Et historisk tilbakeblikk, publisert i *Verneplikt – historie og fremtid*, s. 9. Hentet fra https://www.nof.no/images/Marketing/brosjyrer/NOF_verneplikt_historie_og_fremtid.pdf

plan. Hvor mye fokus befalet og soldatene på forhånd hadde hatt på hvor redselsfullt og skjellsettende en virkelig krig var, har jeg ikke kunnskap om – men vi kan bare tenke oss til hvor skrekkslagne soldatene var. I løpet av få døgn hadde de fått livene sine snudd totalt på hodet. Fra å leve et fredelig liv sammen med familie og venner, var de brått plassert midt i en krigssone, med ordre om å drepe, og om å «dø om så det gjelder.» Krig visker bort grenser og snur tilværelsen på hodet. Nå var det greit å drepe, fedre og sønner, bare de var på feil lag. Men soldatene hadde aldri trent på å ta andres liv. På å høre smerteskrikene. På å se hvordan den man har skutt kryper sammen og faller i bakken. Dette er ikke noe man lærer på øvelser – det er en erfaring man bare kan få i krig.

Fallet

Soldater, vår sorg og bitterhet er felles.

Forholdene har brakt oss dit vi står i dag, og det har vært umulig for oss å hindre det. Vi kan dog se tilbake på å ha kjempet for vårt land. Som avsnittsjef takker jeg avdelingene for deres innsats under så vanskelige forhold. Jeg takker jegerne og flyverne som har kjempet i en for dem fjern landsdel. Jeg takker Rogalendingene og de frivillige av hele mitt hjerte. Vi får alle håpe på en ny dag for vårt land.

Sign.

G. Spørck¹³¹

I boka «Håpløs kamp» gjengis også sykepleier Solveig Bjørnsens forsøk på å sette ord på de vanskelige følelsene den norske styrken satt igjen med etter at budskapet om overgivelsen hadde nådd dem:

De (norske soldatene) var blitt våre gode venner gjennom noen forferdelige døgn i en bortgjemt dal. Vi hadde opplevd så meget sammen at vi gråt av fortvilelse da overgivelsen kom og vi forstod at dette hadde vært forgjeves. De hadde dødd og de hadde lidd. De hadde vært dødsens redde og utrolig modige, men alt var forgjeves. Tyskerne hadde knekket oss.¹³²

Tyskerne tok omtrent 1300 soldater og 50 offiserer til fange 23. april, deriblant Torvald Fiskå. Utpå formiddagen 24. april ble de slitne og avvæpnede fangene fraktet til Stavanger med

---

¹³¹ Militærhistorisk forening 2016:395

¹³² Militærhistorisk forening Rogaland 2016:396

rutebåtene «Hølefjord», «Ekspress 1», «Lysefjord» og «Høgsfjord».¹³³ De ble hele tiden voktet av en tysk minesveiper. På Steinkarkaien i Stavanger ble de møtt av en stor folkemengde som så fangene stige i land. Alle måtte stille opp til avmarsj under tysk kommando. Tilskuerne stemte i den norske nasjonalsangen, og skapte et rørende øyeblikk både for både sivile og soldater.¹³⁴ Langs veien hvor de marsjerte sto det tett med folk som kikket etter sine ektemenn, sønner og fedre. Offiserene ble marsjert til Handelsstandens gamle hjem på Eiganes, mens de menige ble fordelt på Madlaleiren og Bjergstedparken.¹³⁵ Torvald satt mest sannsynlig sammen med offiserene på Eiganes.

Fangeoppholdet var til tider tøft for de menige, mens offiserene sonet under gode forhold. Torvald var taus om fangeoppholdet da han kom hjem, dermed vet vi også lite om det, men vi vet at han skrøt av de tyske fangevokterne som hele tiden hadde behandlet dem fint.¹³⁶

Dette kan ha tegnet et relativt mildt bilde av fienden hos ham, noe som igjen kan ha påvirket de valg han kom til å ta senere under okkupasjonen. Årsakene til at han fortalte lite om kampene og fangeoppholdet kan ha vært mange. Han var som nevnt ikke en person som snakket i store ord. Likevel er det grunn til å tro at tausheten bunnet ut i noe annet. Dagene i Dirdal var tøffe – konstant kulde, frykt, mangel på mat og mangel på søvn, gjorde krigsdagene ekstremt ukomfortable for soldatene og befalet. De fysiske og mentale kampene var for de aller fleste de hardeste kampene de noen sinne hadde stått i. Den fysiske fienden gjorde alt han kunne for å drepe, og for ikke selv å bli drept, og den psykiske fienden rev og slet, og ville få soldater til å gjøre de mest utenkelige og forbudte ting. Krig er ikke bare en kamp mot en fremmed makt, men også en kamp hver enkelt soldat utkjemper mot seg selv. Krig skaper helter, men krig skaper også feighet og tap. Krig vekker uante krefter i folk, som vanskelig kan øves opp i fredstid. Ting man før aldri har tillatt seg å tenke på, kan plutselig virke som eneste utvei.¹³⁷

Da Torvald kom hjem hadde han for første gang i sitt liv sett krig på nært hold. Vi vet at bombekasteren var aktiv i kampene, og var årsak til flere tyskeres død. Vi vet at moralen i gruppa sank, og at bombekasterne forlot sin post den siste krigsdagen. Vi vet at det var et hardt slag å måtte overgi seg. Alle disse erfaringene var vonde, og han valgte stort sett å holde de for seg selv. Den eneste Torvald skal ha fortalt bruddstykker fra Dirdal til, var naboen Ola Eie.

---

¹³³ Militærhistorisk forening Rogaland 2016:405

¹³⁴ Tjeltveit Njål. (1990). *Krigsåra i Ryfylke*. Stavanger: Dreyer Bok. S. 18

¹³⁵ Militærhistorisk forening Rogaland 2016:405

¹³⁶ Opplysninger jeg har fått gjennom samtale med Terje Fiskå

¹³⁷ Militærhistorisk forening Rogaland 2016:398

At han ikke engang fortalte om kampene til kona Johanna, kommer frem i et brev hun sendte til den krigshistoriske avdeling i Oslo, 21.12.1947. Dette var svar på et brev som Undersøkelseskommissjonen hadde sendt til Torvald for å kartlegge hans opplevelser under invasjonen. De hadde sannsynligvis ikke registrert at han var død:

Dykkar brev til Løytnant Fiskå kan eg diverre ikkje svara mykje på då det ligg utanom min viten. (...) Eg trur han drog frå heimen omkring 15., men itte som eg høyrde, tok det tid før han kom til troppene, visstnok på grunn av vanskelighet med å koma fram. Eg høyrde også sagt at etter han kom fram, skulle han ha gjort godt arbeid.¹³⁸

Da det kom til løslatelse av fangene, laget tyskerne en prioriteringsliste som skulle følges. De fangene som først skulle slippes, var de som var beskjeftiget i landbruket, og deretter de over 35 år. Siden kom de som var under 35 år, og til slutt de yrkesmilitære.¹³⁹ Torvald ble løslatt omkring 1. juni. Vilåret som ble stilt for løslatelsen var at han måtte avgi løfte om at han ikke skulle utføre *«noensomhelst fiendtlig handling av krigersk, politisk eller annen art mot det tyske rike, den tyske vernemakt eller de tyske statsborgere så lenge Norge er okkupert»*.

Den følgende detaljen viser oss det profesjonelt «ordnede» ved denne delen av krigserfaringen til Torvald. I arkiv S-1056 Justisdepartementet, Oppgjørsavdelingen, serie Gb, finnes det registre over de henimot 35 000 norske soldatene som anmeldte tap av eiendeler og effekter etter felttoget i 1940. Her finnes det også et kort på Torvald Fiskå. Han søkte det militære lønnskontoret i Stavanger om følgende:

Jeg tillater mig herved å innsenne opgave med angivelse over de sivile effekter som jeg mistet under krigsoperasjonene i Dirdal:

Trøie – kr. 25

Knikkens – kr. 20

Skor – kr. 20

Oljefrakk – kr. 20

Ærbødigst hilsen

Vpl. Løytnant Torvald Fiskå.¹⁴⁰

---

¹³⁸ Brev som Torvalds enke sendte til Forsvarets krigshistoriske avdeling like etter krigen

¹³⁹ Militærhistorisk forening 2016:414

¹⁴⁰ Arkiv S-1056 Justisdepartementet, Oppgjørsavdelingen, serie Gb

Skuffelsen

De norske soldatene var skuffet over det som hadde skjedd, og bitre over hva de anså som den egentlig grunnen til at de hadde kommet til kort. De var frustrerte over at Forsvaret hadde blitt neglisjert i store deler av mellomkrigstiden, noe som ga dem et vanskelig utgangspunkt i møte med fienden. I tillegg til denne frustrasjonen kan det faktum at kampen fra starten av muligens ikke var så håpløs som historiebøkene vil ha det til har forsterket skuffelsen. Kanskje den etablerte historien bør nyanseres – og at det også bør pekes på at den militære ledelsens avgjørelser i øyeblikkets hete, kan ha påvirket utfallet.

Historieprofessor Tom Kristiansen ved Institutt for forsvarsstudier påpeker at viktige positive trekk ved den norske motstanden etter at tyskerne angrep 9. april 1940, har kommet helt i skyggen. Han legger vekt på at den seige, militære motstanden både var en forutsetning for den senere motstandskampen og antagelig bidro til å vanskeliggjøre okkupasjonsregimets nazifiseringsforsøk. Og ikke minst: Sammen med handelsflåtens innsats brakte den militære forsvarskampen Norge inn som fullverdig medlem i den seirende krigsalliansen. Historieprofessor og leder for Nobelinstituttet, Olav Njølstad, stiller seg bak Kristiansen og hevder at det har blitt tegnet et bilde av den norske motstanden som enda svakere enn det den var. Han understreker at Norge anno 1940 var et lite land som hadde forsømt forsvaret sitt gjennom det meste av mellomkrigstiden. Men med bedre organisering og tydeligere kampvilje på øverste hold kunne Norge ha gjort angrepet til en atskillig mer komplisert oppgave for tyskerne. Det kunne igjen ha gjort det enklere å få på plass alliert hjelp.¹⁴¹

Uansett årsak la den bitre skuffelsen grobunn for et innbitt ønske om en dag å være i stand til å ta igjen det tapte. Det er selve standardforklaringen på hvorfor mange gikk inn i aktivt motstandsarbeid. Men det kan tenkes at det ikke bare var i denne ånden Torvald og andre offiserer og soldater to å senere valgte å bryte løftet de hadde gitt tyskerne. De hadde tross alt overgitt seg til en overlegen fiende og blitt behandlet etter forholdene bra. I neste kapittel vil jeg reflektere rundt hvilke drivkrefter som kan ha vært til stede ved avgjørelsen om å gå inn i det illegale motstandsarbeidet. Fra dårlig øvde soldater uten krigserfaring gikk den norske styrken nå over til å bestå av helt vanlige kvinner og menn.

---

¹⁴¹ Amundsen Baard. (2015). «Historieprofessor om 9. april: Norge satte ny rekord i motstand mot tyskerne», hentet fra <http://forskning.no/2015/04/9-april-norge-satte-ny-rekord-i-motstand-mot-tyskerne>

Kapittel 7 – Illegalt motstandsarbeid

Heim han fekk venda foutan mein,
Men landet var fiendeborg.
Med brende byar som låg og grein,
Og folk var tynga av sorg.
Torvald han fann aldri rist eller ro,
For Noreg laut atter bli fritt.
Om kjærleiksspirene fritt skulle gro,
Laut landet bli mitt og ditt.¹⁴²

«Far, det kommer noen menn opp veien!»

I dette øyeblikket kollapser Torvalds dobbeltspill. Hans livsfarlige, illegale kamp, og hans liv som fredelig trebarnsfar, smelter sammen formiddagen 29.11.1942. Foran øynene på en intetanende kone og et forvirret barn, arresteres han nå som en av det tredje rikets farlige motstandere. Med skytevåpen skjult under jakken, snur gestapistene huset på hodet på jakt etter bevismateriale og viktig informasjon. Torvald tenner pipen sin, tar sekken på ryggen, og forlater hjemmet sitt og familien sin for siste gang. Godt bevoktet av de to tyskerne, går han med tunge steg ned stien fra huset, og videre langs veien mot stedet der politibilen står skjult. Veien han har gått daglig i førti år, blir nå starten på hans Via Dolorosa. Et mareritt som han ikke kunne ha forestilt seg omfanget av på forhånd.

Hjemmefronten

Betegnelsen Hjemmefront ble brukt om den hemmelige motstandsbevegelsen i Norge under krigen, og omfatter både sivil og militær motstand.¹⁴³ I utgangspunktet trodde man ikke at tyskerne ville tvinge et nazi-styre på det norske folket. Men da rikskommissær Josef Terboven 25.september 1940 erklærte at Administrasjonsrådet, Kongen og regjeringen var avsatt, samtidig som han forbød alle politiske parti med unntak av NS, skjønte folket at kampen mot nazifiseringen måtte intensiveres. De påfølgende protestskrivene og nedleggelse av embeter ble besvart med arrestasjoner og innsettelse av kommissariske ledere. Nordmennene skjønte da at motstanden måtte organiseres på en annen måte. Skulle de klare å bli kvitt tyskerne, måtte

---

¹⁴² Barkved 1948:26

¹⁴³ Gjelsvik Tore, *Hjemmefronten: den sivile motstand under okkupasjonen 1940-1945*, Oslo 1977

motstandsarbeidet foregå «under jorden.»¹⁴⁴ Fra sted til sted gikk det lavmælte oppfordringer om å samle sammen lokale grupper og organisere motstandsarbeidet. De måtte få med seg folk som var til å stole på, og som var forberedt på å gjøre en innsats som muligens kunne koste dem livet. Det var mange av soldatene og offiserene fra felttoget i 1940 som valgte å kjempe videre gjennom hjemmefrontsarbeid.¹⁴⁵ En rekke illegale organisasjoner oppstod og de første illegale avisene begynte å komme ut. De fleste av de tidligste illegale avisene formidlet motstandsstimulerende tekster. De ble produsert av ungdommer uten presseerfaring, og ble skrevet og stensilert uten nærhet til avisenes form eller innhold. Fra høsten 1941, da forbudet mot radiolytting ble innført, oppsto en helt annen type illegale aviser; stenografiske avskrifter av BBCs norske sendinger.¹⁴⁶

Milorg-sjef Jens Chr. Hauge la ikke skjul på at det organiserte hemmelige motstandsarbeidet kom sent i gang. Det begynte svært forsiktig, og det var kun en liten del av befolkningen som var aktivt med. Et faktum som slår ihjel myten om at folk sto i kø for å bli med i hjemmefronten. Norge var okkupert av datidens sterkeste militærmakt, og uten utsikt til snarlig hjelp utenfra var det ikke lett å se nytten av å kjempe videre.¹⁴⁷ Dette poenget understreker kampviljen og pågangsmotet til de som faktisk vervet seg til denne typen arbeid. En ny doktoravhandling viser at motstandsbevegelsen i Norge sto mer samlet enn i andre land som var okkupert av tyskerne. Mens de kommunistiske motstandsgruppene og hjemmefronten samarbeidet mye under krigen om etterretningsvirksomhet, trykking av propaganda og ikke minst flyktningetraffikken, var motstandsbevegelsen i en rekke andre tysk-okkuperte land langt mer fragmentert og splittet.¹⁴⁸

Hjemmefrontsgruppa i Strand kommune

Raskt etter okkupasjonen tok reklamesjef på stålverket, Trygve Holst, kontakt med speidervenner i Stavanger for å finne ut hva han kunne bidra med i motstanden mot okkupasjonsmakten. Gjennom disse kom han i kontakt med personer som var sentrale i oppbyggingen av hjemmefronten i Stavanger, som Otto Olsen og Ola Horve. Holst ble rådet til

---

¹⁴⁴ Hjemmefront. *Digitalskolen - Norsk motstand under andre verdenskrig*. Hentet fra <http://www.hist.uib.no/digitalskolen/motstand/hjemmefront.html>

¹⁴⁵ Opplysninger jeg har fått av Atle Skarsten, medlem i Rogaland militærhistoriske forening

¹⁴⁶ Dahl Hans Fredrik. (2015). «Illegale aviser». Hentet fra <https://www.norgeshistorie.no/andre-verdenskrig/kommunikasjon-og-kunnskap/1709-illegale-aviser.html>

¹⁴⁷ Njølstad Olav. (2009). «Hva betydde motstanden?» Hentet fra <http://www.aftenposten.no/meninger/kronikk/Hva-betydde-motstanden-268538b.html>

¹⁴⁸ Amundsen Bård. (2015). «Kommunistene og hjemmefronten sto samlet». Hentet fra <http://forskning.no/2015/03/kommunistene-og-hjemmefronten-sto-samlet>

å komme raskt i gang med arbeidet da det var mye som måtte gjøres. Allerede tidlig i 1941 ble den første hjemmefronts gruppa dannet på Jørpeland. Gruppa bestod av nøye utvalgte personer, blant andre Engel Lea, Harald Brekke, Tore T. Svines og Tore Melberg på Jørpeland, Håkon Barkve i Bjørheimsbygd og Malvin Amdal i Alsvik. De hadde god kontakt med tilsvarende grupper i Stavanger, på Jæren og i nordfylket.¹⁴⁹ Etter hvert som organiseringen av hjemmefronten ble bedre, gikk gruppa inn som en del av Milorg D. 19 Rogaland. En avdeling som etter hvert skulle stå for ekstreme handlinger som likvidasjoner av flere av Gestapos menn i Stavanger.

Den første oppgaven til gruppa ble å kartlegge veier, kaier og broer i kommunen, og senere også kraftstasjoner, telekommunikasjon og tyske forsvarsanlegg. Informasjonen skulle brukes både til sabotasje og for en mulig invasjonsstyrke. Med tanke på en mulig invasjon forsøkte gruppa også å skaffe en oversikt over pålitelige personer som kunne inngå i en norsk militær styrke. Torvald, som kom med i gruppa noe senere, fikk hovedansvaret for å organisere dette arbeidet. Fra overkommandoen i London kom det ordre om at det skulle lokaliseres tre droppingsplasser i fylket, for luftbårne tropper og materiell. Én av disse skulle være i heiene omkring Strand-Årdal. Det ble gjort en betydelig innsats for å finne de beste landingsplassene, og til slutt ble Sunnmork mellom Årdal og Lysefjorden valgt ut. Det ble laget kart og reist varder til signallys. Opplysningene ble formidlet til norsk ledelse i England, via kurer og illegale radiosendinger. Hjemmefrontsgruppa hjalp også personer som hadde måttet gå i dekning, og som var på flukt fra Gestapo. Hjelpen kunne omfatte skjulesteder, transport, rasjoneringskort og mat. Holst hadde i 1935 kjøpt bil som han brukte til drosjekjøring, og bilen ble nå brukt til ulovlig transport av personer, våpen og utstyr. Gruppa i Strand leverte også mye mat til den ulovlige englandsfarten.¹⁵⁰ For å være forberedt på sivile tap ved eventuelle bombeangrep, ble det besluttet å opprette et hemmelig feltsykehus som skulle kunne være til hjelp for hele distriktet rundt Stavanger. Jørpeland ble valgt som skjulested for sykebærer, medisiner og sanitetsutstyr. Lageret sto på Jørpeland til våren 1944, da det ble transportert til en ny lagringsplass i Førre i Jøsenfjorden. Holst og gruppen ellers var aktive i radiolytting, samt utgivelse og distribusjon av den illegale avisa *Patrioten*. Et par av utgavene ble trykket på Stålverket.

---

¹⁴⁹ Holst Per Asbjørn. (1995). *Dø om så det gjelder – Trygve Holst 1907-1945. Falt for sitt land*. Stavanger: Per A. Holst Forlag. S.45

¹⁵⁰ Holst 1995:46-47

Som ellers i landet, var håpet og forventningen om en raskt forestående alliert invasjon gjeldende allerede fra våren 1940. Mange regnet med at invasjonen ville finne sted langs Vestlandskysten, og det var viktig å være klar.¹⁵¹ I dette forventningsfulle klimaet takket den ene etter den andre ja til å delta i det illegale arbeidet. Det skulle bare være en siste innsats for å legge til rette for redningen. De var amatører og hadde neppe et langt tidsperspektiv på arbeidet og hemmeligholdet. I bind to av Ragnar Ulsteins verk *Etterretningstjenesten i Norge 1940-1945* diskuteres det imidlertid om ryktene om alliert invasjon bunnet i en reell plan eller ikke. Han skriver at det utpå våren 1942 begynte å gå rykter om en alliert invasjon, og at disse skapte en følelse av hast; «Vi har støtt på troen på alliert invasjon i praktisk talt alle distrikter, og mest der den militære illegale aktiviteten var størst.» Oberst Wilson i den norske seksjonen av SOE (Special Operations Executive) stilte seg uforstående til uttrykket «alliert invasjon» og hevdet at det ikke en gang hadde blitt benyttet på britisk side. Der ville de ha kalt det «alliert landgang.» Hans teori var at invasjonstroen stammet fra kilder i Norge.¹⁵²

Torvald blir med i det illegale arbeidet

I februar 1942 kom det melding fra London om at hjemmefrontens lokalgrupper skulle deles i to. En gruppe, kalt Milorg, skulle ta seg av den militære klarleggingen og organiseringen av folk med militær bakgrunn. Den andre gruppen skulle samle seg om etterretningsarbeidet. Skipsreder Torolf Smedvig i Stavanger, fikk forespørsel fra den allierte overkommando om han kunne skaffe til veie en karakterfast mann med militær bakgrunn og evne til å holde munn hvis det røyntet på. Dette var et oppdrag som var forbundet med stor risiko, og det foregikk dypt inne i det illegale mørket. Valget hans falt på Torvald.¹⁵³ Torolf Smedvig vokste opp som eldste sønn av Stavangers rikeste mann i mellomkrigstiden, «Peder Money». Han tilhørte den ypperste stavangereliten og ble senere en pioner innen norsk offshorevirksomhet. Man ser i dette tilfellet hvordan krig visker bort naturlige sosiologiske skiller, ved at han på en måte blir Torvalds likemann i motstandsarbeidet. Noen som helst kontakt mellom disse to hadde vært svært lite sannsynlig før krigen. Også Smedvigs svigerfar, advokat Kristofer Kluge, var aktiv i Milorg i Rogaland. Etter at Kluge ble arrestert av tyskerne og sendt til Grini høsten 1944 overtok Smedvig ledelsen av Milorg D.19 i Rogaland.¹⁵⁴

---

¹⁵¹ Holst 1995:52

¹⁵² Ulstein Ragnar. (2008). *Etterretningstjenesten i Norge 1940-1945 – Harde år*, bind 2. Oslo: Orion Forlag. S. 101

¹⁵³ Samtale med Terje Fiskå

¹⁵⁴ Nerheim Gunnar. «Torolf Smedvig - Skipsreder og Offshoreentreprenør», *Norsk biografisk leksikon*. Hentet fra https://nbl.snl.no/Torolf_Smedvig, publisert 2009

På grunn av Torvalds rolle som løytnant i hæren, visste han mye om rulleføring og militære mannskaper. Han fikk i oppgave å samle sammen og organisere opplysninger om folk i Strand som hadde militær erfaring, eller som var kvalifiserte på andre måter. Torvald mente at den beste måten å få gjort dette på var å få tak i de norske militærlistene som tyskerne fant etter krigshandlingene i 1940. En av hjemmefrontens menn i Stavanger fikk i oppdrag å få tak i disse mannskapsrullene som med stor sannsynlighet ble oppbevart på Forus. Et innbrudd ble foretatt og rullene ble hentet ut.¹⁵⁵ Torvald kunne nå sette opp en systematisk oversikt over mannskapene som var kvalifisert for å være med i Strands Milorgstyrke. Det var viktig at arbeidet foregikk i dyp hemmelighet. Likevel ante både kona Johanna og flere av Torvalds venner at han var med i det illegale arbeidet. Anders Eie, som var 10 år gammel da Torvald ble arrestert, sier at de visste at Torvald drev med en eller annen form for motstandsarbeid, men de visste ikke hva.¹⁵⁶

Hvilken analyse lå bak valget?

I dag kan det fremstå som en gåte at såpass mange norske menn etterhvert vervet seg til illegalt motstandsarbeid. Under frigjøringsprosessen hadde *Milorg* alene en styrke på ca. 55 000 soldater.¹⁵⁷ I tillegg kom de mange andre motstandsgruppene. Beslutningen om å delta i hjemmefronten innebar at de gikk til hemmelig krig mot et usedvanlig brutalt regime som tok sikte på å omforme hele Europa i samsvar med den nasjonalsosialistiske ideologien.¹⁵⁸ Et prosjekt som skulle komme til å koste millioner av menneskeliv. De fleste av motstandsmennene fra Strand kommune var bønder, håndverkere eller stålverksarbeidere. De hadde ingen krigserfaring, og hadde heller ikke drevet med sabotasje eller spionoppdrag tidligere. Dette var hovedsakelig ungdom og familiefedre som hadde vokst opp og bosatt seg rundt omkring i hjemkommunen. Hva var det som gjorde at disse helt vanlige norske guttene og mennene tenkte at de kunne stoppe tyskernes erobringer? Hvilken analyse lå bak det farlige, illegale arbeidet de hadde kastet seg inn i? Det moderne Norge hadde ikke opplevd revolusjoner og kriger, med unntak av en kort krig mot Sverige i 1814. Vi forholdt oss nøytrale under 1. verdenskrig, og dermed var det kun sjøfolket som ble direkte rammet. Indirekte hadde

---

¹⁵⁵ Holst 1995:75

¹⁵⁶ Samtale med Anders Eie som vokste opp på Fiskå og kjente Torvald og familien hans godt

¹⁵⁷ «Milorg». *Wikipedia*. Hentet fra <https://no.wikipedia.org/wiki/Milorg>

¹⁵⁸ Sørli 2015:89

nordmenn fått kjent følger av krig på kroppen i form av matmangel, men de hadde ingen erfaring med hva det ville si å være i krig. De hadde derfor lite kunnskaper om hvilken rettsløshet en krig fører med seg.

I en tid hvor sterke nasjonalistiske følelser var i sving, var det flere som verket etter å få gjøre en innsats for å befri fedrelandet – og når anledningen bød seg, brukte få av dem lang tid på å analysere faren ved å gå inn i denne typen arbeid. Malvin Amdal, for eksempel, var bare 19 år da han ble med i motstandsarbeidet. Han drev spionasje ved det tyske fortet på Tau, Marshove. En risikabel virksomhet som kvalifiserte til dødsstraff. Da Torvald ble vervet til hjemmefrontsarbeidet fikk han beskjed om at de hadde behov for en person med militær bakgrunn, som hadde evne til å holde sin munn lukket om det røyntet på. Uvitende om den totale mangel på menneskelighet som skulle møte dem i fengselet på Lagårdsveien, mente nok de fleste at det skulle være en smal sak å holde tett i et eventuelt avhør. Det at de på langt nær kan ha vært klar over faren som ventet dem gjenspeiles også i den lokale motstandsgruppas analyse i forhold til flukt da arbeidet var i ferd med å ruller opp. De tok en kollektiv avgjørelse om at de ikke skulle rømme, men ta den straffen som eventuelt måtte komme. Grusomhetene som ventet, var ingen av dem forberedt på. Et annet viktig aspekt som kan ha fått fart på rekrutteringen, er at de gikk i gang med det farlige arbeidet under forutsetning om en nært forestående alliert invasjon.

Hvilke drivkrefter lå bak innsatsen?

Hjemmefrontgruppen i Strand bestod av mange ulike personer. Bortsett fra at alle var menn, var de ingen enhetlig gruppe med tanke på hvilken motivasjon som lå bak motstandskampen deres. Blant de som vervet seg i kommunen finner vi en medisinstudent, en offiser, håndverkere, småbønder, industriarbeidere, kontorarbeidere, osv. Noen hadde vokst opp i hjem uten økonomiske bekymringer, mens andre hadde vokst opp under fattigere kår. Noen kom fra det fremvoksende industrimiljøet på Jørpeland, mens andre kom fra de omkringliggende bygdene preget av jordbruk og fiske. Beslutningen om å bli med i hjemmefronten var trolig ofte resultat av et komplekst samspill mellom ulike former for motiver og årsaker – men deres felles og overordnede mål var selvsagt et fritt Norge.

Noen var drevet av ideologier, mens en ikke-ideologisk bakgrunn som kan ha vært utslagsgivende for flere var brødres eller kameraters beslutning om å delta i arbeidet. Eventyrlyst kan også ha vært en faktor, men da som en mer underbevisst drivkraft. I Ellinor

Majors bok *Reise gjennom krig og fred* kommer det frem av intervjuer med tidligere motstandsmenn at deltakelsen enkelt og greit kunne handle om ungdommelig eventyrlyst og virketrang. Mange av medlemmene i hjemmefronten var unge menn i tyveårsalderen som søkte spenning, og som ikke orket å forholde seg passive til det som skjedde; «*Jeg var eventyrlysten og tenkte aldri på at det kunne gå galt...*».¹⁵⁹

Kanskje var det til og med noen av de frivillige som ikke var helt «frivillige». Kanskje var det noen av dem som følte seg presset til å svare ja da de ble spurt om å delta i det illegale arbeidet. Det kan ha ligget en viss forventning om at de som ble spurt skulle svare ja. Ekte, gode nordmenn ville vel gjøre hva de kunne for å befri Norge fra tyskerne? De aller færreste hadde forutsetninger for å forstå hva denne virksomheten ville innebære. Samtidig kan det hende at de forsto krigens mål og konsekvenser – og at det nye samfunnet ville forbli et undertrykkende diktatur. Da er det kanskje ikke så rart at de var villige til å ofre livet likevel. For hvem ønsket vel å leve resten av livet som marionetter under en ideologi de ikke trodde på?

Torvald var trolig drevet av en nasjonal og militær stolthet. Etter nederlaget i Dirdal var det viktig for han å få en ny sjanse til å bety noe for fedrelandet. Han snakket som nevnt sjelden om oppholdet i Dirdal, og det var helt åpenbart ikke noe han var stolt av. Å bli plukket ut til å være med i det illegale motstandsarbeidet, som man hadde stor tro på skulle lykkes i sine operasjoner, var en ny og spennende måte å knekke okkupasjonsmakten på. Nå skulle han få gjøre opp for seg. Han kan også ha følt seg forpliktet til å delta i dette arbeidet på grunn av hans rolle som løytnant. En familiefar fra Strand bad Torvald om å få være med i det hemmelige motstandsarbeidet, noe Torvald svarte nei til på grunn av at han hadde barn. Mannen stilte seg undrende til dette da Torvald på det tidspunktet selv var trebarnsfar. Svaret han da fikk var at det var noe annet med han som var yrkesmilitær.

Trygve Holst var aktiv speider, og hans motstandsarbeid kan delvis ha vært forankret i denne politisk uavhengige bevegelsen. Allerede som 13-åring stiftet og ledet han den første speidertroppen på Jørpeland, og det var ingen tvil om at gutten innehadde gode organisatoriske egenskaper. Speiderarbeidet ble en langvarig og stor suksess for Trygve. Guttene flokket seg rundt ham, og stadig flere ville bli speidere.¹⁶⁰ Som anerkjennelse for sin innsats for speidersaken på Jørpeland ble han i 1939 tildelt hederstegnet «Den hvite lilje», som er Norsk

---

¹⁵⁹ Major Ellinor. (1997). *Reise gjennom krig og fred*. Oslo: Aschehoug. S. 45

¹⁶⁰ Holst 1995:30

Speidergutt Forbund sin høyeste utmerkelse.¹⁶¹ Ved siden av å lære om friluftsliv, har speiderbevegelsen fokus på det å alltid gjøre sitt beste, og å være beredt på hva livet bringer. Dette var viktige verdier for Trygve Holst å ha med seg når det virkelig røynt på. I 1941 kom forbudet mot speiding fordi speideren som organisasjon var motstandere av nazismen. Speidernes eiendeler ble konfiskert og medlemmene ble pålagt å levere inn sine uniformer og distinksjoner. Ny forskning hevder at mange speidere naturlig gikk over til Nasjonal Samlings Ungdomsfylking, fordi de begge hadde et militært opphav. I boka *Braneridderne* (2015), fremsetter professor i idéhistorie Espen Schaanning (UiO) en påstand om at det var naturlig for en speider å havne i NS. Dette nye perspektivet på speidernes forhold til nazismen faller ikke i god jord hos speiderbevegelsen, som på sin side hevder at det å sette likhetstegn mellom speiderbevegelsen og nazismen er en stor feilslutning som ikke må få slå rot i den norske offentligheten. Speiderbevegelsen tok avstand fra nazismen og er i dag verdens største fredsorganisasjon for barn og unge:

Vi underkjenner ikke det faktum at det var speidere som meldte seg inn i NS både før og under 2. verdenskrig men ikke fordi de «bare var speidere». Dette er like feil som å hevde at speidere som meldte seg til alliert tjeneste eller bidro i motstandsbevegelsen gjorde det bare fordi de var speidere. Vi kjenner heller ikke det eksakte antallet av speidere på hver side og heller ikke professoren viser til konkrete tall.¹⁶²

Knut A. Jøssangs motstandsarbeid kan ha vært politisk motivert. Han var klubbformann på stålverket på Jørpeland, og kraftig engasjert i arbeiderbevegelsen. Allerede før krigsutbruddet satt han i kommunestyret for Strand Arbeiderparti, og etter krigen var han ordfører i Strand i flere perioder. Etter krigsutbruddet var han med på å utgi arbeiderbevegelsens illegale avis, *Stritt folk*. Første nummeret av *Stritt folk* kom ut 1. oktober 1940, som en av de første illegale avisene i landet og som den første illegale avisen i Rogaland. Avisnavnet var et pek til NS' egen avis *Fritt Folk*.¹⁶³ I forbindelse med vervet sitt som klubbformann på Stålverket var Jøssang på flere reiser til Oslo. I den sammenheng tok han oppdrag som kurèr. To andre av motstandsmenn fra Strand, som også kan ha vært drevet av en politisk motivert motstand var

---

¹⁶¹ Holst 1995:30

¹⁶² Furustøl Heidi og Morsø Jens. (2015). For speiderbevegelsen i Norge. Generalsekretærer fra Norges KFUK-KFUM-speidere og Norges speiderforbund, hentet fra <http://www.dagbladet.no/2015/02/03/kultur/meninger/tungtvann/speideren/debatt/37508976/>

¹⁶³ Luihn Hans. (1999). *Den frie hemmelige pressen i Norge under okkupasjonen 1940-45*. Oslo: Nasjonalbiblioteket. S. 135

Harald Brekke og Torvald Alsvik. De var begge aktive i arbeiderbevegelsen, og satt i kommunestyret i flere perioder for Arbeiderpartiet etter krigen. Ingen av disse fikk dødsdom, og kom hjem fra henholdsvis Grini og Sachsenhausen etter krigen.

Malvin Amdal kom fra gården Amdal i den lille bygda Alsvik i Strand kommune, og var bare 19 år gammel ved krigsutbruddet. Man kan undre seg over at denne unge gutten ble plukket ut til å være med i et strengt hemmelig arbeid som kunne koste ham livet. Hva var det som lå bak denne beslutningen? Malvins folkeskolelærer, Ivar Fiskå, som var aktiv kommunist, ble tidlig med i motstandsarbeidet i Strand. Han skal ha tipset Trygve Holst om at Malvin var en pålitelig, rakrygget norsk ungdom, som skulle være godt skikket til oppgaven¹⁶⁴. Malvin svarte ja, og hans illegale oppgave bestod i å drive spionasje ved kystfort fra Marshove i Strand til Fjøløy fort i Kvitsøyfjorden. Malvin ble arrestert samme dag som Torvald, og ble dømt til døden som NN-fange. Han overlevde oppholdet i Natzweiler, og ble gift med datteren til Trygve Holst etter krigen.

Håkon Barkve ble født som yngstemann av 11 søsken i Strand og tok artium på Voss Landsgymnasium i 1940. Før krigen var det ikke vanlig at strandbuer dro ut av kommunen for å ta høyere utdanning. Sammenlignet med andre kommuner i Rogaland kan det se ut til at strandbuene var litt ekstra trege når det gjaldt interesse for teoretisk kunnskap. Men et solid unntak var søskenflokket Barkve, der syv av åtte søsken hadde høyere utdanning.¹⁶⁵ Håkon Barkve var for øvrig broren til Holger Barkve, som var kulturpersonen foran noen andre i Strand mellom 1920 og 1960. Under krigen arbeidet Håkon Barkve i forsyningsnemnda i Strand og kom tidlig med i det illegale arbeidet. Han hjalp til med å sette opp militære lister for midtre Strand, samt organisering rundt et sanitetslager og ulovlig radiolytting. Han ble sendt til Sachsenhausen hvor han var pleier og fikk med seg mye kunnskap, både om medisin og om mennesker. Allerede høsten 1945 dro han til Zürich for å studere medisin og ble ferdig lege i 1951. Han hadde selv en teori om at han unnslopp NN-statusen da han oppga seg selv som lege. Barkve var den første fra gruppa i Strand som ble arrestert av Gestapo, og ble hentet 19. november 1942.

---

¹⁶⁴ Tjeltveit 1990:92

¹⁶⁵ Alsvik 1991:388

Sikkerhetsnettet brister

I boka *Dø om så det gjelder* skriver Per Asbjørn Holst at ledelsen i London besluttet å skrinlegge en planlagt invasjon, da en etterretningsrapport fra gruppa i Strand og flere andre rapporter samlet viste at tyskerne hadde bitt seg for godt fast i landet. Det skal, ifølge boka til Holst, ha vært planlagt en alliert invasjon rundt 5. – 10.mai 1942. Budskapet om at invasjonen var avblåst var et hardt slag for Torvald og andre hjemmefrontsmenn.¹⁶⁶ Hva skulle de gjøre nå? Fra å være de alliertes viktige samarbeidspartnere, var de nå redusert til noen betydningsløse sabotører som bar på en hemmelighet som kunne sprekke når som helst. Mange følte seg sviktet av de allierte. Altfor mange kjente til altfor mye – de hadde vært så sikre på alliert invasjon at mange hadde vært uforsiktlige. Dette skulle om kort tid bli skjebnesvangert for hjemmefronten. «*Ein hadde gått så hardt oppi dette arbeidet og var så viss på at fridomen var nær at det var eit stort vonbrot då ein fekk denne meldinga.*»¹⁶⁷

Malvin Amdal fortalte følgende også om skuffelsen da de fikk beskjeden:

Jeg var tilstede da vi fikk beskjeden. Skuffelsen var åpenbar blant oss alle. I ettertid er jeg imidlertid glad for at invasjonen ikke ble noe av. Tyskerne var nok for sterke. En invasjon ville ha kostet mange liv.¹⁶⁸

Om det i det hele tatt var en reell plan fra alliert hold om invasjon i denne perioden har vi ingen sikre holdepunkter for, ifølge Ulstein. Likevel viser sitatene over at motstandsmennene jobbet utfra en sterk invasjonstro – eller et invasjonsspøkelse. Det er uansett grunnlag for å tenke at flere motstandsfolk hadde vært mer skeptiske til å ta del i det farlige arbeidet hvis de visste at det ikke var en reell invasjonsplan like rundt hjørnet.

Torvalds milde fiendebilde slår sprekker

Torvald hadde allerede vært i fiendens klør i forbindelse med felttoget i 1940. Selv om krigserfaringen fra Gloppedalsura både var skremmende og traumatisk, var hendelsene likevel innenfor en normal krigssituasjon i tråd med Genève-konvensjonen.¹⁶⁹ Under beskyttelse av

---

¹⁶⁶ Holst 1995:77

¹⁶⁷ Barkved 1948:18

¹⁶⁸ Holst 1995:78

¹⁶⁹ Konvensjonen om behandling av krigsfanger (den tredje Genèvekonvensjonen) av 1929 ble vedtatt etter første verdenskrig og omhandler beskyttelse av krigsfanger, hentet fra <https://no.wikipedia.org/wiki/Gen%C3%A8vekonvensjonene>

denne konvensjonen var heller ikke det påfølgende fangeoppholdet så aller verst. Alt foregikk innenfor en forståelig horisont, både juridisk og mentalt. Han forutså derimot neppe at han gjennom det illegale motstandsarbeidet hadde gjort seg fortjent til en helt ny type fangekategori, som ikke var beskyttet av noen form for konvensjoner i det hele tatt. Han skulle reduseres til et fangenummer, isoleres fra omverdenen, og bli pint og plaget til han før eller siden bukket unna. Hvem kunne vel forutse at fienden kunne være så rettsløse? Ingen som aldri hadde opplevd krig og undertrykkelse på sitt verste hadde noen som helst forutsetninger for å ane hvilket terrorvelde de skulle stifte bekjentskap med.

Grusomhetene som ventet, var ingen av dem forberedt på. De skulle snart få erfare at å være fanger under tyske Wehrmacht i 1940 i forhold til Gestapo senere i okkupasjonen, var to vidt forskjellige verdener. *Deutsche Wehrmacht* var navnet på det nasjonalsosialistiske Tysklands militære forsvar fra 1935 til august 1946. *Geheime Staatspolizei* (hemmelig statspoliti), forkortet Gestapo, var det offisielle sikkerhetspolitiet i Tyskland under nasjonalsosialismen og i de okkuperte områdene under andre verdenskrig. Gestapo var den utøvende delen av det tyske sikkerhetspolitiet.¹⁷⁰ Den samlede forskningen tyder på at de væpnede SS-enhetene generelt opptrådte mer brutalt enn avdelinger fra Wehrmacht. Mye tyder også på at det i betydelig grad lyktes å dyrke frem en distinkt identitet og holdning blant soldatene i SS, og at disse også identifiserte seg sterkere med nasjonalsosialismen enn sine kollegaer i Wehrmacht.¹⁷¹

---

¹⁷⁰ «Gestapo» *Wikipedia*. Hentet fra <https://no.wikipedia.org/wiki/Gestapo>

¹⁷¹ Sørli 2015:13

Kapittel 8 - Kollapsen

På det fysiske og mentale plan beveger vi oss nå inn i en brutal verden som mangler sidestykke i nyere norsk historie. For første gang beveger motstandsmennene fra Strand kommune og ellers i landet seg inn i en inhuman og ukjent situasjon, som ligger langt utenfor deres forståelseshorisont. Har de verktøy til å håndtere krisen de havner i? Hvorfor handler de slik de gjør, og hvordan påvirker disse opplevelsene dem?

Leder for XU-gruppen, Otto Dal, som var den største av motstandsbevegelsens etterretningsorganisasjoner i Norge, skrev følgende i en rapport fra skjulestedet sitt i Sveige under okkupasjonen:

Men vårt system virket prima helt til desember 1942. Da rev Gestapo opp i linjene på en ganske effektiv måte. Stort sett undervurderte vi ikke tyskerne, men vi undervurderte torturen.¹⁷²

Motstandsmennene ble fullstendig overrumplet av Gestapos endeløse brutalitet, som det ikke fantes maken til i deres erfaringsverden. De aller fleste hadde aldri blitt utsatt for tortur, og hadde ingen forutsetninger for å forstå hvilken skjellsettende og dypt traumatiserende erfaring torturen ville påføre dem. Tyskernes gjentatte proklamasjoner om «Skutt blir den...», varslet om at man i ytterste konsekvens kunne risikere dødsstraff. Ryktene svirret også om motstandsmenn som hadde blitt henrettet med nakkeskudd. Dermed var motstandsmennene på et eller annet nivå klar over at arbeidet kunne koste dem livet, men de brutale formene for dødsstraff som flere av dem skulle utsettes for, kjente de ikke til på dette stadiet.

Opprullingen

I oktober 1942 begynte opprullingen av hjemmefrontens organisasjon i Sør-Norge. Etter at den militære motstandskampen i Rogaland fikk seg en knekk dette året visste man lite eller ingenting i London om hva som foregikk i fylket. Området ble derfor kalt «det mørke fastland».¹⁷³ I begynnelsen av november 1942 meldte Sicherheitsdienst Stavanger fra til Gestaposjefen Rudolf Kerner i Kristiansand om at de var i ferd med å rulle opp en stor militærorganisasjon som hadde forbindelser i Kristiansand. Dette var den såkalte Kampgruppe

---

¹⁷² Ulstein 2008:107

¹⁷³ «Historien». *Heimevernets nettsenter*. Hentet fra <https://forsvaret.no/hv/org/isty/ospreyvarg/historien>

3 som Torvald var tilknyttet.¹⁷⁴ Leder for Kampgruppe 3 var Major Laudal som ble arrestert 7. desember:

Ifølge Kerner holdt major Laudal tett under de innledende forhørene. Til slutt erklære han seg villig til å bli konfrontert med vedkommende i Stavanger som hadde kommet med opplysningene. Konfrontasjonen førte til et vendepunkt i saken. Major Laudal innså at hele apparatet hadde raknet, og at det ikke lenger nyttet å benekte de faktiske kjensgjerningene.¹⁷⁵

Alle i hjemmefrontsgruppen i Strand var klar over at de hadde kommet i fare omkring november 1942, og stod ovenfor valget mellom å bli tatt av tyskerne eller å rømme. Problemet med å rømme var at Gestapo hadde begynt å ta gisler for dem som hadde gått i dekning. Dette ble en altfor stor risiko å ta for Torvald, han kunne ikke risikere at kona eller barna skulle bli straffet i hans sted. Dermed besluttet han å ta den straffen som eventuelt måtte komme, men han visste neppe hvor brutal og nådeløs den skulle vise seg å være.

Otto Olsen, som var en av hovedmennene i hjemmefronten i Stavanger under krigen, hadde en samtale med Trygve Holst om faren ved arbeidet de bedrev. Han spurte om det ikke var vanskelig for ham å tenke på sin kone og sine barn oppi dette? Holst svarte da i korte trekk at deres mål med kampen ikke var å slåss for seg selv, men nettopp for sine koner og barn, som skulle få et fritt og lykkelig land i arv av dem.¹⁷⁶ Det var i denne ånden gruppen i Strand inngikk en kollektiv avtale om ikke å rømme, men å ta den straffen som måtte komme. Den første strandbuen som ble arrestert av Gestapo var Håkon Barkve som ble tatt 19. november 1942. Han fortalte i ettertid om behandlingen som ventet ham i fengslet på Lagårdsveien:

Gestapofolkene dro meg rundt etter håret. De slo meg så jeg svimet av. Dette skjedde gang etter gang. En gang lenket de sammen hendene mine under knærne slik at jeg måtte stå bøyd fremover. Så satte de en sterk stråleovn på fullt rett mot meg. Gestaposjefen Hølscher gikk så ut for å jente noen andre fanger. Jeg måtte stå slik foran stråleovnen i syv timer. Dersom jeg prøvde å rette meg litt opp, var det straks en eller annen av de andre gestapistene som slo meg.¹⁷⁷

---

¹⁷⁴ Ulstein 2008:106

¹⁷⁵ «Arne Laudal – offiseren på ærens mark». *Stiftelsen Arkivet*. Hentet fra <http://www.stiftelsen-arkivet.no/major-arne-laudal---offiseren-pa-erens-mark>

¹⁷⁶ Holst 1995:92

¹⁷⁷ Holst 1995:102

Dette var altså behandlingen strandbuene hadde i vente. Seks dager etter arrestasjonen av Barkve kom turen til Trygve Holst som ble arrestert like utenfor verkshotellet på Jørpeland.¹⁷⁸

Torvald var klar over at han var ettersøkt, og det må ha vært noen uhyre vanskelige dager for ham. På hjemmebane hadde han tre små barn som han var sterkt knyttet til, og han hadde nettopp fått vite at barn nummer fire var på vei. Da han var på vei hjem fra ettermiddagsskift på stålverket lørdag 28.november sa han til en kollega at han var ettersøkt, og ble oppfordret til å rømme landet umiddelbart. Hvordan visste han at han var ettersøkt? Vi vet ikke eksakt hvordan disse opplysningene kom han for øre, men det var ikke uvanlig at slike opplysninger ble smuglet ut av motstandsvenner innad i statspolitiet i Stavanger. Solveig Bergslien, som var en av de viktigste kvinnene i den norske motstandskampen, samarbeidet blant annet med gruppen i Strand om en radiosender. Etter hvert søkte hun seg også inn i løvens hule og ble ansatt i pass- og fremmedavdelingen på Stavanger Politikammer. Gjennom denne stillingen hadde hun mulighet til å advare ettersøkte motstandsarbeidere, samt trykke falske pass til de som var på flukt. Bergslien ble avslørt og arrestert, og etter 35 døgn i gestapokjelleren skal hun ha tatt sitt eget liv, 25.11.1943. I artikkelen «Kvinnen som lurte Gestapo», publisert i Stavanger Aftenblad, 10.02.2010, skriver journalist Sven Egil Omdal følgende;

«Da Gestapo endelig fikk tak i den hemmelige agenten som i flere år hadde forsynt engelskmennene med viktig informasjon, flyktninger med falske pass og ettersøkte med varsler om politiets planer, tok SS Hauptscharführer Arnold Höllscher noen små dansetrinn av glede. Gestapos sjef torturist var intenst forhatt, men også fryktet. Höllscher hadde personlig slått folk halvt i hjel. Håkon Barkve fra Tau måtte stå sju timer framoverbøyd med hendene lenket under knærne og en stråleovn på full styrke mot ansiktet. Barkve hadde vært en av Solveig Bergsliens medhjelpere. Halve byen visste hva Höllscher var i stand til. Men hadde han også sluppet villskapen løs på en ung kvinne?»¹⁷⁹

I tillegg til å være knyttet til motstandsarbeidet i Strand, var Torvald også linket opp mot Kampgruppe 3 på Sørlandet som var underlagt Major Laudal – hans tidligere lærer. I den første tiden frem til sommeren 1942 var Milorgs distriktsinndeling bygget på den gamle distriktsinndeling i divisjonsområder, der divisjon 3 omfattet hele området fra Risør til

---

¹⁷⁸ Holst 1995:92

¹⁷⁹ Omdal Sven Egil. «Kvinnen som lurte Gestapo», (aftenbladet.no, publisert 10.02.2010), <http://www.aftenbladet.no/magasin/Kvinnen-som-lurte-Gestapo-517274b.html>

Haugesund. Våren 1941 begynte Laudal å bygge opp en organisasjon med hovedsete i Kristiansand, og når høsten kom hadde han kommet så langt i arbeidet at han kunne vende seg vestover mot Rogaland. Som tidligere skolesjef ved underoffiserskolen i Kristiansand, hvor Torvald hadde vært elev, hadde Laudal kjennskap til en rekke aktuelle personer rundt om i distriktet. I Ryfylke ble det som nevnt knyttet forbindelse via Torolf Smedvig til løytnant Torvald Fiskå (Kp. 6/I.R. 8), som ble organisasjonens leder der.¹⁸⁰

Etter hvert viste det seg at effektiv kommunisering mellom Laudal i Kristiansand og hans nordligste grupper i Haugesund og Ryfylke var vanskelig, både på grunn av de lange avstandene og den tyske kontrollen. I februar 1942 ble derfor Leiv Lea innsatt som distriktssjef i Stavangerområdet, og Stavanger ble utskilt som eget Milorg-distrikt. Den nye ledelsen fikk problemer med å danne nye kampgrupper, delvis fordi utfordringen med dobbeltorganisering dukket opp – en del grupper hadde allerede blitt oppstartet av Sørlands-organisasjonen. Motstandsgruppa på Jørpeland gikk nå inn under Milorg distrikt 19, men i Strand kommune hadde allerede Sørlands-gruppen sine kontakter. Torvald var her allerede områdesjef for området Frafjord i sør til Jøsenfjorden i nord.¹⁸¹ Når det gjelder dobbeltorganiseringen av gruppen i Strand, var den delen av motstandsarbeidet som ble styrt av Trygve Holst, primært knyttet til ledelsen i Stavanger. De som ble plukket ut av Torvald til å inngå i en militær kampgruppe, var i første omgang underlagt Major Laudal i Kristiansand. Dette var en uheldig sammenblanding som i alle fall gjorde gruppa til Torvald ekstra sårbar i forbindelse med en eventuell opprulling.

Å være ettersøkt

Det å være ettersøkt varslet om noe uhyggelig i to forstander; en arrestasjon og full isolasjon fra familie og venner nærmet seg. Men i tillegg var det et varsel om at minst én nær venn og medarbeider måtte ha blitt grovt torturert og kanskje drept. Begynte det nå å demre for Torvald og andre hjemmefrontsmenn hva slags horrorscenarioer de hadde i vente? Kom de til å klare å holde tett, eller ville de kapitulere for fienden og oppgi både navn og aksjoner? Nå måtte de bære konsekvensene av at det illegale arbeidet de hadde bedrevet var et høyrisikoprojekt utført av amatører i en slik sammenheng. Utilstrekkelige sikkerhetsrutiner økte risikoen for at tyskerne etter arrestasjoner kunne presse så mye informasjon ut av enkeltpersoner at det fikk

---

¹⁸⁰Berg Rolf og Lindhjem Peder. (1972) *Norge og den 2.verdenskrig: Militær motstand i Rogaland og Vestfold*. Oslo: Universitetsforlaget. S. 30

¹⁸¹ Berg og Lindhjem 1972:32

store skadevirkninger for hele motstandsarbeidet.¹⁸² Hvis det stemmer at flere på Fiskå kjente til at Torvald bedrev hemmelig motstandsarbeid av et eller annet slag, vitner det om at risikovurderingene som ble gjort ikke holdt mål. Det er ingen tvil om at ryktene på denne tiden hadde begynt å svirre om behandlingen man kunne bli utsatt for i tyskernes klør:

Høsten 1942 og vinteren etterpå var det mange som satt inne. Gestapo og det norske Statspolitiet, Stapo, rev motstandsbevegelsen i distriktet fra hverandre. Historiene om hvordan fangene i Eiganesveien 17 ble slått med batonger og bordplanker til de besvimte, spredte frykt i byen.¹⁸³

Det var tøffe dager mens de ventet på å bli arrestert. Spørsmål som når, hvor og hvordan må ha gnaget kontinuerlig. Torvald snakket aldri med noen utenforstående om hva slags arbeidsoppgaver han hadde gjennomført, selv ikke kona hans kjente til detaljene. Men i løpet av de siste dagene før arrestasjonen kjenner vi til at han fortalte at han var etterlyst til minst tre personer som ikke var knyttet til motstandsarbeidet. Det var en tung bær å bære på egenhånd, og han hadde behov for å snakke med andre om det. Samtlige av disse rådet han til å komme seg i dekning umiddelbart – uten å gå hjem for å pakke først. Sammen med gruppa i Strand hadde han inngått avtale om å ta den straffen som måtte komme, og han hadde ingen planer om å vike fra dette løftet. Mens «Strandagjengen» ventet på å bli arrestert kjenner vi til en samtale mellom to hjemmefrontsmenn i Strand. En av dem visste at han var ettersøkt, og bad en annen om å møte ham på Stålverket. Her forklarte han om hvor utrygg situasjonen hadde blitt, og at han regnet med å bli arrestert innen kort tid. Han sa også at han kunne bli nødt til å oppgi han andres navn dersom tyskernes behandling ble for hard.¹⁸⁴ Dette er en talende episode som viser at det nå begynte å gå opp for dem hvor tøffe avhør de skulle gjennom. Etersom den ene etter den andre ble avslørt, var det nødt til å være brutalt. Kanskje det ikke lenger var nok for dem å være «karakterfaste menn med evne til å holde munnen lukket om det røynt på?» For hvem av disse norske mennene fra fredelige små bygder hadde forutsetninger for på forhånd å skjønne hva det ville si å røyne på i et totalitært regime? Hadde de levd i Sovjetunionen på denne tiden, hadde de mest sannsynlig kunnet vite noe om hva de hadde i vente. Men i den demokratiske rettsstaten Norge var ikke dette en sannsynlig virkelighet.

---

¹⁸² Skogen Olav. (1992). *Ensom krig mot Gestapo*. Oslo: Aschehoug. s. 10

¹⁸³ Omdal Sven Egil: "Kvinnen som lurte Gestapo", (aftenbladet.no, publisert 10.02.2010). Hentet fra <http://www.aftenbladet.no/magasin/Kvinnen-som-lurte-Gestapo-517274b.html>

¹⁸⁴ Samtale med Terje Fiskå

Torvald blir arrestert

Søndag 29.november 1942 var Gestapo atter en gang på tokt i Strand kommune, og denne dagen stod motstandsmennene Malvin Amdal og Torvald Fiskå for tur. Det var den beryktede gestaposjefen Arnold Hølscher, og gestapistene Herbert Geicke og Fritz Wangeren som var ute med fangarmene denne dagen. De var godt hjulpet av den lokale sjåføren, lensmann Tjerand Haugen, som loste nazistene frem til motstandsmennenes hjem eller arbeidssted. Lensmann Haugen ble i lokalsamfunnet kalt «stripete». Stripete er en betegnelse på personer som var villige til å samarbeide med tyskerne, omgås NS-medlemmer eller skaffe seg fordeler fra okkupasjonsmakten, uten at de tok skrittet ut og meldte seg inn i NS eller lot seg verve til tysk tjeneste.¹⁸⁵

Arrestasjonen av Malvin Amdal gikk rolig for seg. De hentet han på hjemmegården til foreldrene hans i Alsvik tidlig om morgenen. Til alt hell hadde en annen i hjemmefrontgruppen i Strand, Torvald Alsvik, som befant seg i nærheten også lagt merke til de to ukjente mennene. Han hadde hatt en anelse om at noe galt var i ferd med å skje, og syklet så fort han kunne til Fiskå for å varsle Torvald. De to hadde arbeidet tett sammen om mannskaplistene. Da han kom frem fortalte han om den utrygge situasjonen, og fikk et ark med noen navn på, samt et kart over Ryfylke. I det samme hørte de fem år gamle Tordis si at «Det kommer to menn opp bakken». Torvald Alsvik forlot huset rolig og nikket høflig til gestapistene han møtte utenfor. Inne i huset rakk Torvald så vidt å kaste noen av de siste viktige papirene i ovnen.¹⁸⁶ Jeg undrer meg over at disse papirene ikke var overrakt til Alsvik før nå, i og med at Torvald visste at han var ettersøkt i flere dager. Det er også rart at han ble så overrumplet av gestapistene at han kastet andre viktige papper i ovnen i hui og hast.

Selve husundersøkelsen ga ikke Gestapo noe som de kunne bruke mot ham, men hans illegale virksomhet var nok allerede lagt på bordet da både sørlandsgruppa og enkelte fra strandagrupperen var arrestert. Torvald forlot nå hjembygden sin for siste gang, lenket sammen med Malvin Amdal. Nå bar det til Stavanger med Gestapo-skøyta, og videre opp til fengsel A på Lagårdsveien. Det absurde ved krig førte til at den lille bygda i Ryfylke som jeg beskrev innledningsvis, ble gjestet av en av Gestapos mest beryktede terrorister – i tjeneste for Adolf Hitler. Den avmålte husmannssønnen på Hammaren hadde blitt en farlig politisk motstander og var en trussel mot Det tredje riket. Det store dramaet innhenter nå Torvald og hans verden.

---

¹⁸⁵ Stripete. *Lokalhistoriewiki*. Hentet fra <https://lokalhistoriewiki.no/index.php/Stripete>

¹⁸⁶ Holst 1995:98

Betraktninger

Vi vet lite om hvilke betraktninger Torvald gjorde seg på vei til Stavanger. Men det må ha vært uhyre viktig for ham å sondere seg frem til hvem som hadde glippet med opplysninger om ham. På den måten ville han vite utgangspunktet for avhøret, og hva de kjente til av hans virksomhet. Gestapo måtte ikke få en eneste ny opplysning av nytte, og han måtte ikke nøle og fremstå som usikker. Blank fornektelse var neppe veien å gå, men innrømme noen små forseelser kunne være lurt. På den måten kunne han opparbeide seg en viss troverdighet. Ved å nekte for alle anklagene som måtte komme kunne han risikere å overbevise gestapistene om at alle andre spørsmålene han svarte benektende på også var konsekvente og planlagte løgner. Og at han i tyske øyne ikke var en pålitelig mann var helt klart i og med at han hadde brutt løftet han avla etter kampene i Dirdal. Som leder for det militære motstandsarbeidet i Strand satt han på mange navn som han bokstavelig talt på liv og død ikke måtte røpe. Det var mye viktig tankevirksomhet som måtte foretas i denne skremmende situasjonen, og det gjaldt om å holde hodet kaldt. Nå ventet Gestapo med sin fysiske overlegenhet og sin følelsesmessige kulde. Torvald kunne ikke annet enn å ta imot den tortur som ventet, det nyttet ikke å forsvare seg – det eneste kortet han hadde på hånden var å nekte dem alt han hadde av viktige og avslørende opplysninger. Det kunne gi han en slags mental overlegenhet.

Omstendighetene rundt arrestasjonen er interessante. De viser hvordan han som veloppdragen bygdemann sier at han skal ta sin straff. Det å «ta sin straff» var for disse motstandsmennene tenkt innenfor en horisont der en stat kan være streng, men de hadde ingen begreper om hva det innebar å «ta sin straff» innenfor det tyvende århundrets terrorstat. De var vant til å tenke på staten som rasjonell og forståelig – noe som på langt nær kan sies om det terrorveldet som ventet dem på andre siden av fjorden. Idealet deres, selve klippeforståelsen som omfattet ærlighet og redelighet, skulle slås fullstendig i stykker i møte med dette regimet. Det hadde ingen verdi lenger, og det hadde heller ikke de selv. Reduserte til fangenummer, uten å være psykologisk forberedt på den nye virkeligheten de trådte inn i, var det mange tilfeldigheter som avgjorde om de noen gang skulle komme levende ut av mørket.

Det var pysete og uredelig å ikke stå opp å ta sin straff. Og denne idealismen holdt Torvald, og flere av hans medfanger fast ved helt til de døde, eller vendte hjem igjen. I et minneskriv som ble skrevet om Torvald i 1945 står følgende:

Kreftene minket av etter hvert – du ble svak. Angret du da ikke på at du ofret så meget, Torvald?
Du gav dette svar til en av medfangene:

-Jeg gjorde bare det som var min plikt, og som jeg anså for rett. Om jeg ble stilt på valg igjen kunne jeg ikke gjøre det annerledes.¹⁸⁷

Tidlig på 90-tallet sa en av de overlevende medfangene til Torvalds yngste sønn Terje, at det var en sørgelig situasjon de hadde havnet i under krigen. Likevel ville både han og Torvald ha gjort akkurat det samme igjen om de ble stilt på valg. Da rettet han kone på ham umiddelbart og sa: «Det hadde dere slettes ikke!»¹⁸⁸ Dette er en interessant detalj i forbindelse med mitt prosjekt om å gå bakenfor den ferdigvevde historien om «krigen» som ofte forteller oss det vi ønsker å høre. Vi ønsker å se på motstandsmennene som helter som aldri angret på innsatsen de la ned, hverken da livet ebbet ut i en eller annen konsentrasjonsleir, eller etter hjemkomsten for de som fikk oppleve den.

KdS Stavanger

Lokalt ble Sikkerhetspolitiet (Sipo) opprinnelig organisert i egne *Einsatzkommandoen* i Oslo, Kristiansand, Stavanger, Bergen og Trondheim, men fra 1941 ble betegnelsen *Einsatzkommando* fjernet. Tjenestestedene i Stavanger, Bergen, Trondheim og Tromsø kom hver under kommando av en *Kommandeur der Sipo und SD (tjenestestedets navn)*, forkortet *KdS (tjenestested)*. Under disse sorterte et antall *Aussendienststelle* (lokalt tjenestested) – blant disse Kristiansand, som fra 1941 ble *Aussendienststelle* under KdS Stavanger¹⁸⁹ Hvert Sipo-distrikt ble delt inn i avdelinger – og én av disse avdelingene var Gestapo (Geheime Staatspolizei).¹⁹⁰ Motstandsgruppene i området underlagt KdS Stavanger viste seg å være svært aktive. I likhet med kollegaene i Bergen og Ålesund hadde tjenestemennene ved denne avdelingen store utfordringer knyttet til illegal trafikk over til Storbritannia. I tillegg viste Milorg i Rogaland stor besluttsomhet og vilje til å gjennomføre aksjoner. Motstandsgruppene utførte omfattende spionasje på skipstrafikken, sabotasjevirksomhet og det ble etablert flere transportruter over til Storbritannia. Det var en viktig oppgave for Milorg å spionere på de tyske

---

¹⁸⁷ Minnetale som ble skrevet og holdt av Henrik Eie ved en minneseremoni på Fiskå i 1945

¹⁸⁸ Samtale med Terje Fiskå

¹⁸⁹ Nøkleby Berit. (2003). *Gestapo – Tysk politi i Norge 1940-45*. Oslo: Aschehoug. S. 32

¹⁹⁰ Omdal Sven Egil. (2016). *Gestapokjelleren - Aldershjemmet som ble fryktens hus*. Oslo: Kolofon Forlag. S. 13

fortene som ble etablert langs hele kysten i dette området. Fortene ble nøye overvåket, og hver minste detalj ble tegnet ned og sendt over til britene i illegale transporter.

Sipo etablerte seg i desember 1942 i Eiganesveien 17, et femetasjes, nytt funkisbygg. Gestapo tok dermed et av byens flotteste bygg som sitt hovedkvarter.¹⁹¹ Før og etter krigen ble bygget brukt som aldershjem. De norske tjenestemennene fra Statspolitiet delte bygget med sine kollegaer i Gestapo. Samarbeidet fungerte bra, og norske og tyske tjenestemenn hadde et tett samarbeid helt fram til kapitulasjonen. Det ga resultater de var fornøyde med, og den norske motstandsbevegelsen i distriktet led betydelige tap. Ved flere aksjoner ble det satt opp operative aksjonsstyrker bestående av både nordmenn og tyskere. Samboerskapet mellom Gestapo og Statspolitiet var spesielt for Stavanger og fikk dramatiske følger for motstandsbevegelsen. Bortsett fra Trøndelag, der Rinnanbanden infiltrerte motstandsbevegelsen, var Rogaland det området i landet hvor tyskerne hadde best kontroll.¹⁹²

I byggets kjeller ble det satt opp elleve små, trange celler. Hver celle var på om lag 6,5 kvadratmeter.¹⁹³ Flere motstandsfolk, blant annet den kjente Solveig Bergslien, endte sine dager her i torturkjelleren. Her fikk man oppleve brutalitet på sitt verste. Cellene lå ut mot Wessels gate, og smerteskrikene kunne høres av tilfeldig forbipasserende på gata. Tortur var utbredt og metodene var brutale; slag og spark, slag med gummibatonger og trekøller under føttene og på resten av kroppen. I tillegg hadde fangene håndjern som var designet slik at de stramte seg jo mer fangene rørte seg. Håkon Barkve fikk som nevnt plassert en stråleovn rett mot ansiktet, så her var det kun fantasien som satte grenser.

Sikkerhetspolitiets sjef i Stavanger fra høsten 1941 var SS-Obersturmbannführer Friedrich Wilkens. Han var den formelle sjefen mens det var den nådeløse gestapisten Arnold Hølscher som var den reelle lederen for terrorregimet som raskt ble etablert i Stavanger.¹⁹⁴ Hølscher var en mann i midten av 40-årene, som hadde jobbet 23 år i kriminalpolitiet i Hamburg før krigen. Bildene viser en tettbygdd mann med en bred og kort nakke, en begynnende dobbelthake og et intenst blick. Han var stolt av sin fysiske styrke, og holdt seg i form ved å løpe på Stadion flere kvelder i uken. En egenskap som gjorde han spesielt farlig var evnen til å huske ansikter. Denne var så velutviklet at han flere ganger arresterte folk fordi han kunne se at de var i slekt med

---

¹⁹¹ Nøkleby 2003:925

¹⁹² Omdal 2016:25

¹⁹³ Veum Eirik. (2012). *Nådeløse nordmenn: Statspolitiet 1941-1945*, Oslo: Kagge Forlag. S. 494

¹⁹⁴ Omdal 2016:22

andre han jaktet på. I tillegg var han i stand til raskt å oppdage mønstre i opplysningene han fikk.¹⁹⁵ Den underordnede gestapomannen forble den reelle sjefen på Solvang også etter at kriminalkommisær Stelter overtok som leder for Gestapo i 1943. Den brutale torturisten hadde også lokale nordmenn i staben. Hølscher var den ubetinget mest fryktede Gestapo-mannen i Stavanger, og etterforsket de fleste politiske sakene i byen. Han var kjent sin utstrakte bruk av tortur. I følge Sven Egil Omdal er historien om Gestapos terrorvelde i Rogaland langt på vei knyttet til denne ene mannen.

Tortur, eller skjerpede forhør som det het, var ikke tillatt før våren eller tidlig på sommeren 1941. Da hadde Heinrich Fehlis, øverste sjef for det tyske politiske politiet i Norge, nevnt for Sigfried Fehmer at tortur kunne vise seg nødvendig i visse tilfeller. Fehmer var sjef for Gestapo i Norge. Fehmer var enig, men hevdet at man trengte konkrete regler for bruken – ordnung muss sein. På Fehlis ordre utarbeidet han slike regler, og han mente at fire kriterier måtte foreligge:

1. Det måtte være sikkert at vedkommende fange hadde utført illegalt arbeid av en viss betydning.
2. Det måtte likeledes være fastslått at vedkommende satt inne med de opplysningene han ble spurt om, og opplysningene måtte være viktige.
3. Opplysninger fra en ellers pålitelig agent var ikke grunn nok.
4. Annen forhørsteknikk måtte være forsøkt forgjeves først.

Dette forslaget utarbeidet sjefen for Sipos administrasjonsavdeling, og sendte det som rundskriv til de forskjellige kommandørdistriktene i Norge.¹⁹⁶

Statspolitiets rolle

I den norske etterkrigslitteraturen og i kollektivtradisjonen som har oppstått her i landet lærer vi at de norske motstandskjempene ble henrettet av kaldblodige tyskere som var drevet av ondskap. Denne offisielle versjonen er lett å forholde seg til, og kommer på ingen måte i konflikt med kollektivtradisjonens «vi» og «dem». Dessverre er sannheten en helt annen. Ved mange anledninger var tyske offiserer og soldater kun tilskuere, og ugjerningene ble utført av nordmenn i norske politiuniformer. Tjenestemennene som utførte slike oppdrag tilhørte en

---

¹⁹⁵ Omdal 2016:30

¹⁹⁶ Nøkleby 2003:60

spesialavdeling innen politiet som ble kalt Statspolitiet. Flere hundre nordmenn tjenestegjorde der.

I Stavanger delte statspolitiet lokaler med Gestapo i Eiganesveien. Som tidligere nevnt jobbet disse to avdelingene utmerket sammen. Tjenestemennene i statspolitiet var seriøse og villige til å gjøre det som måtte til, og deltok aktivt i aksjonene de ble bedt om å være med på. En del av arbeidet deres forgikk i den beryktede torturkjelleren i Wessels gate. Her fikk politimannskapene tilrettelagte arbeidsforhold, og redskaper som var tilpasset arbeidsoppgavene. Stavangerkontoret bestod av en styrke på 46 tjenestemenn, og de fleste av disse var født og oppvokst i Rogaland. Det var en fordel for dem å være lokale i sitt arbeide med å fange opp signaler og strømninger ute i befolkningen. I løpet av krigsårene ble en av tjenestemennene ved Stavangerkontoret drept i tjenesten. 34 år gamle Leonard Wickstrøm ble likvidert av den norske motstandsbevegelsen tidlig om morgenen 5. desember 1944. Gjerningsmennene ble aldri tatt.¹⁹⁷

Statspolitiet i Stavanger hadde en betydelig og samordnet aktivitet med ordenspolitiet i Rogaland-distriktet. Det finnes en rekke tilfeller der Statspolitiet mottok tips og anmeldelser fra tjenestemenn innen det ordinære ordenspolitiet. Innenfor det ordinære ordenspolitiet ble det i september 1944 organisert en spesialgruppe på 12 tjenestemenn som særskilt skulle bistå Statspolitiet og det tyske sikkerhetspolitiet ved aksjoner. Det var en politibetjent ved ordensavdelingen, Bjarne Peder Karlsen fra Stavanger, som ledet spesialgruppen. Resten av gruppen bestod av ordinære polititjenestemenn.¹⁹⁸

14. mai 1943 ble Hans Jakob Skaar Pedersen ansatt som politifullmektig i Statspolitiet. Få uker senere fikk han lederansvaret for hele Stavangeravdelingen, en stilling han besatt helt fram til 8.mai 1945. Den nye avdelingslederen åpnet nå for mer omfattende bruk av mishandling og tortur mot arrestanter. Han opptrådte korrekt og fulgte instruksene fra det tyske sikkerhetspolitiet etter beste evne. Flere ganger utførte norske tjenestemenn ved Stavangerkontoret grov mishandling etter ordre fra avdelingssjef Pedersen.¹⁹⁹ Skaar Pedersen fikk dødsstraff etter krigen.

---

¹⁹⁷ Veum 2012:497

¹⁹⁸ Veum 2012:498

¹⁹⁹ Veum 2012:500

Torvalds fengselsopphold

*Fængsel A på Lagårdsveien*²⁰⁰

Gestapo administrerte hele fire fengsler i Stavanger: Fængsel A i det gamle fængslet på Lagårdsveien, fængsel C litt lenger ute på Lagårdsveien, i det som etter krigen ble Rogaland politikammer, fængsel B ved domkirken (selv om det satt politiske fanger også i disse to fængslene, ble de helst brukt til tradisjonelt kriminelle) og fængslet på Solvang.²⁰¹

Torvald og de andre strandbuene ble innkvartert i fængsel A på Lagårdsveien. Sannsynligvis fordi Gestapo ikke flyttet inn i hovedkvarteret i Wessels gate før i desember 1942. I tillegg ble det kun innredet 11 celler der. Fængselet på Lagårdsveien ble styrt fra Gestapos hovedkvarter i Wessels gate, og fangene ble utsatt for den samme redselsfulle behandlingen begge steder. I boka *Vi ga oss ikke – En Nacht und Nebelfange forteller*, beskriver Hans Cappelen behandlingen han fikk under et avhør på Lagårdsveien. Først måtte han kle seg splitter naken og sette seg på en krakk. Et sterkt lys ble så plassert like over hodet på ham:

Nå begynte et vilt spetakkel. Syv-åtte mann for løs på meg med gummibatonger og jernwirer som de ved et trylleslag dro frem fra bak skrivebordet. Foruten nazisten Thorhus, var det også tilstede enda en nordmann. En lyshåret guttehvalp som tilsynelatende var der for å lære. (...) Jeg ble nå banket overalt på kroppen, særlig over ryggen, nakken og i hodet, som var blodig nok fra før (de hadde dratt alt håret av ham.) Jeg falt av krakken, ble stablet opp igjen, inntil det ble for meget og jeg besvimte. Jeg kom imidlertid fort til meg selv igjen, idet det ble helt bøtter med

²⁰⁰ <http://www.artemis.no/arc/historisk/stavanger/lagardsveien.43.html>

²⁰¹ Mail fra Sven Egil Omdal der han oppklarer hvilke fengsler Gestapo hadde i bruk i Stavanger

iskaldt vann over meg. Jeg måtte opp på krakken igjen, men orket til slutt ikke å kravle opp, og ble da fortsatt prylt og sparket mens jeg lå på gulvet.²⁰²

Matstellet var derimot ikke så verst på Lagårdsveien. Dette hadde delvis sammenheng med at mange av byens beste borgere satt her, og at familiene deres hjalp til med matvarer til de innsatte. Til å begynne med ble fangene plassert på eneceller for å unngå at de utvekslet informasjon med hverandre. Men etter to lange avhør ble de satt sammen med andre. Dagene startet med vekking kl. 06.00 og kl 22.00 var det kveldsro. Da fangene ikke satt i avhør, ble de ofte satt til nyttig håndverk. Torvald jobbet på et snekkerverksted.²⁰³

Gestapos måte å knekke fangene på var å vekselvis avhøre de som var tatt. Det de tvang den ene til å innrømme kunne de benytte til å bryte ned motstanden hos de andre. Dette var en taktikk som gjorde det vanskelig for fangene å beregne hvor mye Gestapo egentlig visste til enhver tid. Hvor mye Gestapo hadde funnet ut, var et stadig tilbakevendende spørsmål. Ingen kunne være sikre på hvor mye som fremdeles var ukjent for dem. Avhørene ble foretatt av Gestapo og var lange og nådeløse. I Stavanger brukte man de samme brutale avhørsmetodene som man kan lese om fra Arkivet i Kristiansand og Victoria terrasse i Oslo. Avhørene kunne vare i timevis, og i noen tilfeller i dagevis. Hvor mange avhør og tortureringer Torvald måtte gå gjennom er ukjent, men vi vet at han gjennomgikk de to «obligatoriske» avhørene alle innsatte måtte gjennom. Det som også er sikkert er at han, som mange andre, fikk hard medfart under avhørene. Som leder for de militære oppgavene i Ryfylke, satt han på mange viktige navn og opplysninger. Hans nære medarbeider, Torvald Alsvik, fortalte i ettertid at Torvald hadde holdt sin munn lukket gjennom hele prosessen.

Omvendelsen

Overalt omgis vi av en bestemt type mentalitet, som vi ikke ofrer mye tankevirksomhet i det daglige. Den viser seg i ordene, begrepene og bildene vi omgir oss med. En mentalitetshistoriker vil hevde at vår frie vilje er begrenset av det man kaller mentale verktøy. Mentale verktøy kan brukes til å skape forandringer, men dette er begrenset av hva vi kan forestille oss, hva som ligger innen vår forestillingsverden. Når man jobber mentalitetshistorisk

---

²⁰² Cappelen Hans. (1946). *Vi ga oss ikke – En Nacht und Nebel fange forteller*, Oslo: Nasjonalforlaget. S. 35

²⁰³ Holst 1995:106

må man derfor alltid spørre seg hva det har vært mulig for fortidens mennesker å tenke.²⁰⁴ Hvilke mentale verktøy hadde Torvald i møte med den skremmende nye situasjonen? Hva kunne han foreta seg for å forandre den håpløse situasjonen han hadde kommet i?

Torvald, som hadde levd sitt liv midt i Norges kristne smørøye, var som tidligere nevnt ikke spesielt opptatt av religion. Han var først og fremst offiser, friluftsmann og familiefar. Vi vet lite om hvilke betraktninger Torvald gjorde seg i fengselet, men torturen, uvissheten og adskillelsen fra familien må ha gjort dypt inntrykk på ham. I denne fortvilte situasjonen ble noe forandret inni han. Han hadde blitt fratatt en grunnleggende menneskerett, han hadde ikke lenger kontroll over sitt eget liv. Den dype eksistensielle, traumatiske erfaringen av fascisme, vekket behovet for en strategi for å mestre situasjonen. Et brev familien hans mottok etter krigen forteller oss hvilken strategi han valgte. Brevets avsender var Konrad Halvorsen, en for familien ukjent mann som hadde sittet på Grini sammen med Torvald:

Det gleder meg å fortelle dere at Torvald var frelst og en lykkelig kristen. Han ble omvendt i fengslet i Stavanger. Der fant Gud Ham. Jeg glemmer ikke hvor inderlig Torvald bad for dere alle, om å få samles i himmelen. Når Torvald bad så var det ofte således at om han ikke fikk treffe dere her på jord, at dere måtte møtes i himmelen. Jeg spurte om han var engstelig. Nei, han var så trygg, hvilte i tro og tillit til Gud.²⁰⁵

I en trang tomannscelle i fengslet på Lagårdsveien møtte sønn av stillestående norsk bygdesamfunn fra 1800-tallet det tyvende århundrets terrorvelde. Og i denne absurde situasjonen var det naturlig å søke etter en ny plattform. For Torvalds vedkommende var religion en mer nærliggende plattform å søke enn ideologi. Han hadde vokst opp i et levende bedehusmiljø i Ryfylke, og barnetroen satt godt festet i ryggmargen hans. Kanskje Svend Foldøens proklamasjon om å «bli fri» fikk nytt liv hos Torvald i denne krisen. Alt Torvald hadde basert livet sitt på, hadde blitt borte, og han måtte lete etter noe nytt å forankre livet sitt i. Smerten han opplevde var dobbel. Den var fremskapt av den harde livssituasjonen som er innenfor fengselsmurene, og i tillegg kom smerten av savnet over alt det som murene isolerte ham fra. Han hadde forlatt rollen han hadde i samfunnet som ektemann, far, sønn, nabo, venn og ansatt, og gått over i en tilværelse der han først og fremst var kriminell og fange. Individet

---

²⁰⁴ Centrale begreber. *Historisk metode*. Hentet fra <http://historiskmetode.weebly.com/centrale-begreber.html>

²⁰⁵ Brev fra Konrad Halvorsen som er gjengitt i minnetalen Henrik Eie skrev om Torvald. Denne minnetalen oppbevares hos Terje Fiskå

er ekstremt avhengig av sin sosiale identitet – fra hjemstedets røtter til åndelig forankring; alt ble nå revet opp. Gestapo demonterte hans jeg, og fra nå av var han ingenting. Han var verdiløs i møte med det nazistiske systemet. For mange vil det være nærliggende å tenke at gudsbildet knuses hos mennesker i møte med lidelser. Livet rammer på måter som gjør at tanken om en god Gud blir borte? For Torvald var ikke ondskapen et tegn på gudsfravær, og det var i det dypeste mørket barnetroen på nytt fikk fotfeste i livet hans. Troen tilbød han ikke en utvei fra alt det vonde, men snarere en vei å gå, et nytt fundament å forankre livet sitt i møte med det absurde. Bibelverset han hadde hilst sine barn med da han dro ut til kampene i Dirdal fikk nå ny betydning i livet hans:

Og nå, så sier Herren, som skapte deg, Jakob, som dannet deg, Israel: Frykt ikke! Jeg har gjenløst deg, kalt deg ved navn, du er min. Når du går gjennom vann, er jeg med deg, og gjennom elver, skal de ikke overskylle deg. Når du går gjennom ild, skal du ikke svies, og luen skal ikke brenne deg. For jeg er Herren din Gud, Israels Hellige, din frelser.²⁰⁶

Torvald innså tidlig i fangetilværelsen at Gud ikke kunne redde han fra nazistenes klør, men troen ga ham trøst, kraft, nærvær og håp. I brevet fra Halvorsen står det om hvor inderlig Torvald håpet på å få møte familien sin igjen i himmelen. Troen ga den vonde hverdagen ny mening, samtidig som den tilbød han en ny tilhørighet blant hans troende medfanger. Han brukte mye tid sammen med andre troende på Grini, og i den grad det var mulig i Natzweiler. Det var mange som gjennomgikk en omvendelse i samme situasjon som Torvald var i. Psykiateren Viktor Frankl var jøde, og satt selv som fange i Auschwitz i tre år. I boken *Man's search for meaning* (1962), med norsk tittel *Kjempende livstro* (1996), skriver han;

Når og hvis den religiøse interessen vokser frem hos fangene, er den så inderlig som den tenkes kan. Den nyankomne fangen blir ofte overrasket og likefrem rystet over hvor levende og dype de religiøse følelsene er. Størst inntrykk når det gjelder dette, gjør de improviserte bønnene eller gudstjenestene, slik vi kunne oppleve dem i en krok av en brakke eller i en mørk og stengt kuvogn.²⁰⁷

Hva gjorde torturen med ham?

---

²⁰⁶ Jesaja 43.1-3

²⁰⁷ Frankl Viktor. (1962). *Man's search for meaning – an introduction to logotherapy*. Oversatt av Hygen Johan B. (1996). *Kjempende livstro*. Oslo: Aventura Forlag. S. 40

Forundret opplevde Torvald og hans medfanger at torturistene opptrådte som absolutte herskere, og herredømmet deres var makten til å påføre død og smerte. Dette var en type mentalitet som lå så fjernt fra deres meningsunivers, at situasjonen ble totalt fremmed og uforståelig. Dette hadde ingenting å gjøre med den type makt de var vant til ble utøvd. Det hadde ingenting å gjøre med politiets autoritet overfor de kriminelle, skattemyndighetens autoritet overfor skattebetalerne, eller oberstløytnantens makt over løytnanten. Det hadde heller ingenting med den sakrale suvereniteten absolutiske konger og høvdinge hadde forvaltet i tidlige tider, for om disse inngjød frykt, var de også gjenstand for stor tillit.

I boka *Ved forstandens grenser* forsøker tidligere Auschwitzfange, Jean Amery, å forstå hva torturen gjorde med et menneske og dets syn på verden. Forventningen om hjelp, vissheten om å bli hjulpet hvis man er i nød, hører dypest sett med til menneskets mest fundamentale erfaringer. Derfor blir den fysiske invasjonen av kroppen som skjer under torturen til en eksistensiell tilintetgjørelse, fordi ethvert håp om hjelp er utelukket.²⁰⁸ Den som har opplevd tortur, vil ifølge Amery aldri mer kunne føle seg hjemme i denne verden. Skammen over ha blitt ødelagt lar seg aldri utslette. Bruddet på tillit til omverdenen som oppstår allerede ved det første slaget, og som torturen fullbyrder, kan ikke gjenopprettes. At medmennesket ble erfart som motmenneske, blir liggende i den torurerte som en oppdemmet skrekk for alltid.²⁰⁹

Fangene på Lagårdsveien fikk vanligvis lov til å motta ett besøk fra den nærmeste familie. Dette skulle finne sted etter at avhørene var overstått, like før fangen skulle sendes videre. Årsaken til dette var etter alt å dømme at de verste synlige tegnene på mishandlingen skulle være helet. Hvorfor Gestapo i sitt fravær av empati tenkte at det ville være en god idé å la fangene motta besøk er jeg ikke sikker på. Var det for å gi fangene et lite glimt inn i den gode og trygge verden de nå var avskåret fra? Var det for å vise dem hva de faktisk hadde satt på spill? Eller var det muligens for å opparbeide godvilje hos lokalbefolkningen ved å tillate disse besøkene? Uansett må det ha vært en vanskelig situasjon for fangene. De hadde neppe noe høyere ønske enn å møte familien sin igjen. Men denne begrensede og regulerte besøksformen reduserte gjensynet med familien til en slags «teaser». En intetanende familie som var opptatt av hverdagsligheter som frukttrær, dyrefor, vær og vind, i møte med et menneske som har gjennomgått sitt livs verste traume uten å kunne dele det med dem, må ha vært en vanskelig situasjon.

---

²⁰⁸ Améry, Jean. (1966). *Jenseits von Schuld und Sühne*. Oversatt av Tømte Lasse. (1994). *Ved forstandens grenser. En overlevendes forsøk på å overkomme det umulige*. Oslo: Document forlag. S. 73

²⁰⁹ Amery 1994:74

Torvald fikk lov til å motta besøk ved to anledninger, hans kone Johanna besøkte han i begynnelsen av januar 1943, og hans søster Gurine kort tid senere. Visittiden var begrenset til en halv time, og de ble plassert på hver sin langbenk i hver sin ende av et rom – selvsagt strengt bevoktet av Gestapo. Dermed var de forhindret fra å snakke om sensitivt stoff, og det gikk stort sett i selvfølgeligheter. Gurine fortalte i ettertid at Torvald var opphovnet i ansiktet og manglet en tann. Hun hadde spurt om de hadde slått ham, noe han selvsagt svarte nei til. At han var opphovnet i ansiktet langt uti januar, kan tyde på at han har gjennomgått nye avhør etter de to obligatoriske i starten. Han ble ikke sendt videre til Grini med den første puljen av strandbuer heller, noe som også kan indikere at de hadde mye de skulle presse ut av han. Malvin Amdal og flere strandbuer ble sendt omkring 20.januar. For ikke å vekke oppsikt ble fangene ofte plassert i en vogn fremst i det vanlige nattoget på Sørlandsbanen.²¹⁰

Saksbehandling

Hva var det tyskerne fryktet i møte med bygdemennene fra Strand, og hva slags saksbehandling forelå da Torvald ble dødsdømt? Hva var årsaken til at han fikk så streng dom?

Okkupasjonen av Norge 1940-1945 blir av mange oppfattet som fem års rettsløshet. Dette mener jussprofessor Hans Petter Graver ikke er en treffende beskrivelse. I boka hans, *Dommernes krig*, skriver han at det til tross for rettsløshet – med fengslinger, tortur og drap av nordmenn uten rettsbehandling – skjedde en stor del av undertrykkelsen av motstanden i Norge ved bruk av påtalemyndighet og domstoler.²¹¹ Selv «Nacht und Nebel»-programmet, som ble innført i 1942, skjedde i rettslige former. Hver enkelt skulle dømmes til konsentrasjonsleiropphold av domstoler i Tyskland. Som et tillegg av 12. desember 1941 til det såkalte «Nacht-und-Nebel-Erlass»²¹² ble det bestemt at de gjerninger den skulle omfatte, var angrep mot person/er, spionasje, sabotasje, kommunistvirksomhet, straffbare handlinger for å skape uro, fiendebegunstigelse ved menneskesmugling, forsøk på å slutte seg til en fiendtlig forsvarsmakt, eller hjelp til fiendtlige militære, samt ulovlig våpenbesittelse. Slike straffbare handlinger skulle bare tas opp til doms i de besatte land om man kunne vente dødsdom. Omkring 1000 nordmenn ble sendt som NN-fanger til Tyskland. Noen av dem ble stilt for

---

²¹⁰ Holst 1995:107

²¹¹ Graver Hans Erik. (2015). *Dommernes krig - den tyske okkupasjonen 1940-1945 og den norske rettsstaten*. Oslo: Pax Forlag. S. 32

²¹² NN-fangene var dødsdømte, og skulle forsvinne gjennom hardt arbeid og lite mat i tyske konsentrasjonsleirer. Ingen skulle vite hvor fangene var, og pårørende fikk ikke beskjed da de døde.

særdomstoler der, mens andre ble overlevert til Gestapo uten dom. Det var bare den første norske gruppen med NN-fanger som ble stilt for militær domstol, Reichskriegsgericht.²¹³ Torvald var i ikke en del av den første gruppa som ble sendt til Tyskland, og var dermed mest sannsynlig blant dem som ble sendt uten en formell dom. Det foreligger ingen dokumentasjon på noen form for rettsprosess i forbindelse med Torvalds sak på Riksarkivet.

Når det gjelder forholdene ved det tyske sikkerhetspolitiets hovedkvarter i Stavanger, og detaljer rundt saksbehandlingen som ble gjennomført her, er det et område som til nå har vært underbelyst i forskning og litteratur om andre verdenskrig i Norge. Det er til nå ikke laget noen samlet fremstilling av hva som skjedde i de ulike tyske fengslene i Stavanger. Sven Egil Omdal har nylig gitt ut bok om forholdene i torturkjelleren i Stavanger, hvor vi får et godt innblikk i oppbygningen, arrestasjoner og fangetilværelsen der. Men selve rettsprosessen/saksbehandlingen skriver han ikke om. Det finnes lite dokumentasjon i forbindelse med rettsprosessene som ble ført mot norske motstandsfolk, da arkivene i stor grad ble brent og tilintetgjort i begynnelsen av mai 1945. Kildesituasjonen gjør det dermed vanskelig å finne ut presist hvordan saksbehandlingen foregikk, både i forhold til saken til Torvald, og mange andre motstandsmenn. I tillegg til kildesituasjonen var tilfeldighetenes spill var en viktig, bevisst brikke i det nazistiske leirsystemets infrastruktur. Dette gjør det vanskelig å finne en logikk i forhold til straffeutmålingene. Disse tilfeldighetene førte til økt terror og skrekk. Tyskerne må ha oppfattet Torvald som en farlig mann i og med at utfallet av saksbehandlingen var dødsstraff.

Med tanke på hvor lite motstand som skulle til for å få dødsstraff i det tyskokkuperte Norge, var ikke det illegale arbeidet Torvald hadde utført av ubetydelig art. Jeg har spekulert i om utmåling av straffen kan ha hatt sammenheng med om de samarbeidet med tyskerne under avhørene eller ikke. Men mye tyder på at tyskerne allerede før arrestasjonen hadde så god oversikt over arbeidet de hadde utført, at det ikke utgjorde en forskjell i forhold til straffeutmålingen. Man kunne muligens forhandle seg frem til en mildere straffeutmåling ved å være samarbeidsvillige, men ble neppe straffet hardere enn først tenkt om man ikke samarbeidet. Det er vanskelig å skjønne hvorfor enkelte av Torvalds nærmeste medarbeidere fra Strand, Håkon Barkve, Harald Brekke og Torvald Alsvik, fikk en mildere straff enn ham. Brekke ble løslatt etter noen måneder på Grini, mens Torvald Alsvik og Håkon Barkve ble sendt

---

²¹³ Nøkleby 2003:99

til Sachsenhausen i Tyskland. Dette var ikke var en dødsleir. Hvorfor ble Torvald, Malvin Amdal og Trygve Holst sett på som større trusler mot tyskerne enn de førstnevnte?

Det at Torvald hadde militær trening og stor organisatorisk kapasitet, har ikke talt til hans favør. I tillegg hadde han brutt løftet han hadde avlagt etter kampene i Dirdal i 1940, og kjempet videre mot tyskerne. Dette ga han ikke særlig stor troverdighet hos tyskerne. Både Torvald og Trygve Holst hadde også lederroller, noe som kan ha spilt inn i straffeutmålingen.

En annen faktor som kan ha påvirket utfallet er hvem av gestapistene i Stavanger som hadde saken. Både Torvald Fiskå, Malvin Amdal og Trygve Holsts saker ble behandlet av den beryktede gestaposjefen, Arnold Hølscher. Han var viden kjent for sin brutalitet – og alle disse strandbuene fikk dødsdom. Sakspapirene som ble skrevet i Stavanger fulgte fangene helt til Natzweiler. Papirene var trolig med på å forme hvilken retning reisen deres gjennom det nazistiske straffesystemet tok. Saksbehandlerne foreslo fangegrad og fylte ut skjema. Dermed kunne saksbehandleren man fikk oppnevnt i fengselet i Stavanger skille mellom liv og død. Harald Brekke, som ble løslatt fra Grini i september 1943, hadde en annen saksbehandler enn de tre jeg har nevnt over. Han ble avhørt av en gestapisten, Schomaker, som var kjent for å være langt mildere enn Hølscher i sin framferd.²¹⁴

---

²¹⁴ Samtale med Terje Fiskå

Kapittel 9 – Ferden går videre til Grini

Polizeihaftlingslager Grini

Sipo brukte sin makt i stor skala for å sette folk i varetekt eller sikring på ubestemt tid, til å begynne med i tyske avdelinger i regulære norske fengsler. Da disse ble overfylte, opprettet man politifangeleirer – polizeihaftlingslager – som Grini, Ulven og Falstad. Formelt sett var ikke dette konsentrasjonsleirer, for de ble administrert og drevet av Sipo, og ikke av SS, som drev de egentlige konsentrasjonsleirene på kontinentet. Grini var den største tyske fangeleiren i Norge, og ble opprettet av tyskerne 14. juni 1941 i kvinnefengselet på Ila. Fengselet var påbegynt 1938 og var enda ikke tatt i bruk i 1940. I perioden april til juni 1940 ble det brukt til internering av offiserer etter felttoget.

Til å begynne med var det ikke flere fanger enn at de kunne innkvarteres i fengselsbygningen, men så steg fangetallet utpå våren 1942 til over 1000. For å løse kapasitetsproblematikken ryddet de området rundt fengselsbygningen for skog, og satte opp over 30 brakker for innkvartering, verksteder, sykesaler, osv. Dette skulle på sikt vise seg å ikke være nok. Til tross for store transporter til Tyskland, steg fangetallet sterkt, særlig høsten 1942 og i 1944, og leiren ble helt overfylt.²¹⁵

Fangeopphold på Grini

Ut ifra Grinis fangeprotokoll, som ligger bevart på Riksarkivet, ankom Torvald leiren 24.02.1943. Han ble registrert som «landwirter», jordbruker, noe som påvirket hvilken arbeidskommando han havnet i.²¹⁶ Riksarkivet oppbevarer ellers bare små rester av arkiv etter tysk politi, fengsler og fangeleirer. Det aller meste ble ødelagt i maidagene 1945. På Grini var forholdene stort sett utholdelige, og dermed betydelig bedre enn i fengsel A på Lagårdsveien i Stavanger. Her befant Torvald og hans «medarbeidere» seg i en mentalt forståelig situasjon. Da de var kommet så langt, var de som regel ferdige med avhør og tortur. Grini var ikke en konsentrasjonsleir, men en vanlig fangeleir – hvor en vanlig fangesituasjon, som man på

---

²¹⁵ Historiene om Grini fangeleir. *MiA*. Hentet fra <http://mia.no/grinimuseet/om-grini-fangeleir>

²¹⁶ Fangeprotokoll Grini

Arkivreferanse: RAFA-5969, Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD, Serie Faa – Grini fangeleir (Polizeihäftlingslager Grini)

forhånd hadde kunnet forestille seg forekom. Leiren befant seg på norsk jord, de fikk norsk mat, medfangene var norske, omgivelsene og luktene var norske.

Tidligere statsminister og Grinifange, Trygve Bratteli, skrev i sin bok *Fange i Natt og tåke* at da fangene ankom leiren fikk de etter en tids venting utlevert fangetøy, samtidig som deres sivile tøy og effekter ble samlet inn. Grinifangene ble av alle ting kledd i Kongens gardeklær. Grunnen til dette var ifølge Bratteli pengesparing²¹⁷. De politiske fangene fikk utlevert fangedrakter med gul trekant, noe som betydde at de ikke fikk ha arbeid utenfor leiren, samt at de måtte bo på en av to inngjerdede brakker med ekstra piggrådgerde og port. Dette fordi de ble ansett som «særdeles farlige fanger». Å få utlevert gul trekant var ingen attraktiv utmerkelse da tysklandsreisene i den forbindelse spøkte i det fjerne. Ting kan tyde på at systemet med de to inngjerdede brakkene ikke var gjeldende da Torvald ankom leiren som politisk fange. Dette skyldtes muligens at de stadig mottok flere dødsdømte fanger i forbindelse med opprulling av hjemmefrontarbeidet i 1942. Torvald var i så måte heldig, han ble plassert på brakke sammen med flere kjente både fra Stavangerregionen og fra tiden på underoffiserskolen i Kristiansand.²¹⁸

Maten på Grini bestod av brødskive til frokost og kveldsmat, oftest med en bit smør og noe pålegg. Til middag ble det servert grønnsakssuppe, lapskaus, og en sjelden gang også fisk. De fikk likevel ikke store porsjoner, og sulten kunne være vanskelig også på Grini. Alle Grinifangene måtte arbeide. De ble inndelt i forskjellige arbeidskommandoer som fikk høyst ulike oppgaver. De fleste ble plassert i arbeidskommandoer som hadde litt med fangenes bakgrunn og yrke å gjøre. Det er usikkert hvilken arbeidskommando Torvald havnet i, men som «landwirter» er det sannsynlig at han var stasjonert i det omfattende jordbruket som ble drevet i leiren. Tyskerne på Grini var udelt ubehagelige. Bratteli forklarer dette med at tyskerne ikke sendte sine beste folk for å administrere fangeleirene rundt i de okkuperte landene. De beste mennene brukte de i de militære styrkene og i viktige produksjonsområder i Tyskland.²¹⁹ Samtidig kan man hevde at de mest brutale og umenneskelige fangevokterne var de beste menn i tyske øyne. Behandlingen av fangene varierte en del i løpet av krigsårene. Særlig sommeren og høsten 1943 var en vanskelig tid med brutal behandling. Både Torvald og Trygve Bratteli befant seg i leiren på denne tiden.

---

²¹⁷ Bratteli Trygve. (1980). *Fange i Natt og Tåke*. Oslo: Cappelen Damm. S. 32

²¹⁸ Samtale med Terje Fiskå

²¹⁹ Bratteli 1980:34

Et viktig vennskap og brev hjem

På Grini ble Torvald godt kjent med en bergenser som het Konrad Halvorsen, som sendte brev til Torvalds familie etter krigen og fortalte om omvendelsen. Dette brevet kan gi oss et lite innblikk i Torvalds situasjon mens han satt på Grini:

Vi var meget sammen på Grini. Det var på arbeidsstedet vi blev kjent, og der hadde vi mange gode stunder om Guds ord, der bad og takket vi Jesus Kristus for frelsen full og fri. Jeg glemmer ikke hvor inderlig Torvald bad for dere alle, om å få samles i himmelen. Han snakket ofte om dere. Han hadde tro og tillit til Gud, og et lyst humør. Alltid hjelpsom og grei. Dette skriver jeg ikke for å si noe fint om ham fordi han er død, men sånn var han. Jeg hadde fått vann i kneet og kunne ikke arbeide. Da kom Torvald med poteter han hadde fått fatt i. Han kokte dem og delte dem med mig. Og mange sådanne trekk kunne jeg fortelle. Mat var det vanskelig med på Grini, så noen poteter ekstra betydde meget for oss. Men så kom dagen at Torvald fikk en seddel at han skulde til lege, og vi visste godt hvad det betydde, det var alltid en forløper for Tyskland, og det viste sig å være riktig. Men også dette la vi frem for Gud. Når Torvald bad så var det ofte således at om han ikke fikk treffe dere her på jord, at dere måtte møtes i himmelen. Jeg spurte om han var engstelig. Nei, han var så trygg, hvilte i tro og tillit til Gud. Så kom dagen da han skulde reise. Da vår kommando kom fra arbeidsplassen stod «Tysklandsfarene» opstillet. Det var ca. 100 mann. Torvald stod blant dem. Jeg fikk så vidt hilse på ham, og si ham farvell. Det var det siste håndtrykk vi vekslet her nede. Nu er han hjemme hos Jesus.²²⁰

Beskrivelsene av Torvalds hjelpsomhet og lyse sinn, sammenfaller godt med bildet som hans naboer og venner har tegnet av ham fra tiden på Fiskå. Det viser at tilværelsen på Grini var utholdelig for ham, og at han taklet den greit til tross for at han var adskilt fra sin familie. Vi ser igjen hvilken tilhørighet troen ga ham, i og med at han stadig søkte sammen med Halvorsen. På Grini var det mange hemmelige bønnemøter og gudstjenester, disse er det grunn til å tro at Torvald deltok på. Det var selvsagt strengt forbudt å holde slike gudstjenester.

En stor opptur for fangene var at de fikk lov til å skrive brev hjem fra Grini, det hadde ikke vært tillatt i fengslet på Lagårdsveien. De fikk også lov til å motta både brev og pakker. Etter hvert ble det en sjeldenhet å motta pakker, da leirledelsen stadig innførte pakkeforbud som straff.

---

²²⁰ Brevet fra Halvorsen

Torvald fikk sendt hjem to brev mens han var på Grini. Ett av brevene har dessverre kommet bort, men vi har fortsatt dette ene;

Kjære Johanna og kjære barn.

Jig er nå kommet her bort og jig er frisk og rask hver dag og har det ellers ganske bra i alle måter. Håper at det går med det sammen hjemme og at de lever vel alle sammen. Hvis frukttrærne som jig har bestilt frå Brynes planteskole skulle komme nu med det første må du høre med Olaf Grødem eller nogen andre om de vil sette trærne så de ikke bliver ødelagt. Og så vil jig med det samme minne om at kunstgjødsele ligger på låven. Det er 2 sekker koli, og en sekk med foselgjødsele. Du kan sende 1 brev i måneden til mig. På brevene må de alltid sette mitt nummer ellers kommer brevene ikke frem. Brevene må vere korte, du kan bruke ark av samme størrelse som dette brev, og min postadresse er:

Nr. 6597 Torvald Fiskå. Det tyske sikkerhetspolitis hjelpefengsel Grini. Viktoria terrasse 7, Oslo.

Tilslutt en kjærlig hilsen til dere alle sammen. Hilsen Torvald.

Det kan se ut til at Torvald bekymret seg for det praktiske arbeidet på gården, og brukte de tilmålte setningene til å skrive om frukttrær og gjødsele. Hvorfor brevet ikke er av en mer følsom art er vanskelig å si i ettertid. Ved siden av at brevene ble strengt sensurert, kan det hende han beskyttet seg selv og familien ved ikke å skrive følsomme og sentimentale brev. 13. juli 1943, mens Torvald fortsatt satt på Grini, ble han far til sitt fjerde barn. I brevet som har kommet bort, har vi fått bekreftet at han visste dette før han ble sendt til Frankrike. Han sendte nemlig hilsen til de tre andre barna sine, og «lille Tull». De sendte flere bilder til Grini av den lille sønnen hans. Om han mottok disse eller ikke er usikkert.

Tysklandsspøkelset og hyppigere opprop

Selv om behandlingen i de norske leirene kunne være hard, var forholdene likevel generelt sett bedre enn i konsentrasjonsleirene i Tyskland. I begynnelsen ble deportasjonene til leirer på det tysk-okkuperte kontinentet regnet som en ekstra streng straff. Etterhvert som krigen utviklet seg og det var mangel på arbeidskraft i den tyske krigsindustrien, ble stadig flere norske fanger sendt til Tyskland for å innsettes som tvangsarbeidskraft. De fleste kom til Sachsenhausen, men mange satt også i Buchenwald, Mauthausen, Bergen-Belsen og i kvinneleiren Ravensbrück. En spesiell gruppe blant de norske politiske fangene var de som var kategorisert som «Nacht-und-Nebel»-fanger (NN-fanger). Dette var fanger som skulle forsvinne i «natt og tåke» ved å

isoleres i spesielle leirer uten kontakt med omverdenen. Leiren Natzweiler i Alsace ble spesielt kjent som NN-leir. NN-fangene levde under betraktelig dårligere vilkår enn andre politiske fanger. Av de over 9 000 nordmennene som ble deportert til fengsler, tukthus og leirer i Tyskland og de tyskokkuperte områdene var rundt 6 000 politiske fanger. Av disse døde nesten 800.²²¹

På vårparten i 1943 begynte de første oppropene på Grini av fanger som skulle sendes til Tyskland i konsentrasjonsleir. Det gjaldt fanger som var tatt for alvorlige forbrytelser mot tyske interesser. I hovedsak NN-fangene og de som hadde utført sabotasje, spionasje og gitt ut illegale aviser. Det gikk fort opp for hjemmefrontgruppen fra Strand at det bare var et tidsspørsmål om når de ville bli ropt opp. Det å bli sendt til Tyskland var noe fangene etterhvert fryktet aller mest. Det florerte rykter om at det å bli sendt til Tyskland var synonymt med å bli sendt i døden. I brevet fra Halvorsen kan vi lese at Torvald bad inderlig om å få møte familien sin igjen i himmelen. Dette kan tyde på at Torvald var nokså sikker både på å bli sendt til Tyskland, og på at han ikke kom til å overleve. På den tiden var han 44 år, og delte neppe den positive naiviteten til de yngre medfangene. Da tysklandsutreisene startet var det nemlig noen som håpte at det skulle bli en opptur å havne i en konsentrasjonsleir i Tyskland. På Grini var det nemlig mye administrativt rot, noe de regnet med de ville slippe i de mer etablerte leirene i Tyskland. Etter hvert som tiden gikk gjorde ryktene om døde nordmenn det klart for dem at rot i administrasjonen skulle bli det minste problemet de ville støte på. Sommeren 1943 ble Tysklandstransportene mer hyppige, og det var nesten nye opprop ukentlig. De største transportene gikk til Sachsenhausen og NN-leirer, og de gikk som oftest bare en gang i måneden.²²² Gestapo og Grinis ledelse førte nøyaktige lister over alle som skulle sendes til Tyskland. Hver fange var identifisert med fullstendige opplysninger, og listene oppga hvilken leir de skulle sendes til. I 1943 ble så mange som 2000 fanger sendt fra Grini til Tyskland.

For Torvald og to av hans venner fra Strand kom det skjebnesvangre oppropet 30. september 1943.²²³ Ut ifra tidligere utsendelser av grupper hadde de regnet seg fram til at de ville bli sendt ut på høsten en gang. Et par uker i forveien hadde han også blitt sendt til legesjekk, noe som hadde vist seg å være et forvarsel på utsendelse til Tyskland. Dermed var han nokså forberedt

---

²²¹ «Norske politiske fanger», publisert på HL-senteret 06.10.2011. Hentet fra <http://www.hlsenteret.no/kunnskapsbasen/folkemord/folkemord-under-nazismen/andre-grupper/norske-politiske-fanger.html>

²²² Holst 1995:110

²²³ Fangeprotokollen fra Grini som oppbevares på Riksarkivet

på at denne dagen ville komme. De skulle sendes til en NN-leir, som senere viste seg å være en av de verste tilintetgjørelsesleirene i Hitler-Tyskland.²²⁴ Tre andre strandbuer som fikk navnene sine oppropt den morgenen skulle sendes til Sachsenhausen utenfor Berlin. Blant de som var blitt dømt til NN-fanger var det i alt 40 mann som skulle avgårde denne morgenen – omkring halvparten av dem skulle ikke få sette føttene sine på norsk jord igjen. Som NN-fanger var det nå slutt på brevskrivning hjem – nå skulle de forsvinne i natt og tåke. Fra Grini gikk denne fangetransporten til Oslo under presenninger på tildekkede militære lastebiler. Behandlingen var brutal under transporten, med brøling av skjellsord, slag og spark.

Transporten

I Pipervika i Oslo lå tre skip og ventet, S/S Donau, S/S Isar og S/S Inn. Fangene ble møtt av brøl, slag og spark. Alt måtte gå uhyre raskt for at ingen skulle få øye på dem, og gjerne gjenkjenne noen. Da de først var kommet om bord, og skipet la fra kai, roet brutaliteten seg for noen dager. Det var nemlig tyske Wehrmachtssoldater som hadde ansvaret for vakholdet under transporten, og disse var på langt nær så umenneskelige som Gestapo og SS-soldatene. Torvald ble fraktet med S/S Donau. Her ble de loset ned til to lave dekk, og stengt inne i to store rom. Det må ha vært en underlig stemning blant fangene på dette tidspunktet. Brutaliteten de hadde blitt utsatt for de siste timene må ha vært et forvarsel om hva som var i vente på den andre siden. Torvald beveget seg nå inn i den siste etappen av hans vonde reise gjennom nazistenes straffesystem. En fangetilværelse som lå så langt som tenkelig utenfor en forståelig horisont, både juridisk og mentalt.

Da skipet ankom den tyske byen Stettin ble fangene tatt imot av en gruppe lærkappeklede gestapister fra Berlin og en avdeling politisoldater med maskingevær og pistoler. De leste opp en liste med 40 navn, en fjerdedel av de 300 fangene i denne transporten. Olav Skogen, som var med på denne listen, skriver i boken sin, *Ensom krig mot Gestapo*, at han hadde en mistanke om at de skulle sendes til et verre sted enn de andre. Denne mistanken er det grunn til å tro at flere delte. Som leder for de militære illegale gruppene i Ryfylke, var Torvald klar over at han ikke satt særlig fint i det. Da han ble skilt ut i en mindre gruppe, var det nok lite som tydet på at det var særbehandling i positiv forstand som ventet ham. Det ble holdt strengt hemmelig hvor de skulle. Nå fikk de virkelig oppleve å ha kommet til fiendeland. Da de gikk gjennom Stettins gater med bevæpnede politisoldater i rekke på begge sidene av kolonnen, kastet smågutter stein

---

²²⁴ Holst 1995:111

og andre ting på dem. Voksne spyttet på dem, knyttet neven og ropte stygge skjellsord. Hjemme i Norge hadde de vært nasjonens helter – her ble de sett på, og behandlet som dyr. Målet med marsjen var et fengsel hvor de ble stuet sammen 20 mann på 6-mannsceller, noe som førte til at de måtte sove sittende de to døgnene de var der. Fra Stettin ble de stengt inne i en jernbanevogn, og kjørt i to døgn uten å vite noe om hvor de skulle.²²⁵ Noen av fangene tillot seg å drømme om at de skulle plukke bær i de tyske åsene, men de aller fleste visste med seg selv at skjebnen som ventet dem var langt mindre idyllisk enn som så. Bestemmelsesstedet skulle vise seg å være en av Hitlers hemmelige tilintetgjørelsesleire. Den utvalgte gruppen skulle få den ubehagelige merkelappen NN-fanger. Ingen skulle kunne finne ut hvor disse fangene ble holdt i forvaring, og ingen av dem skulle etter planen komme levende i fra fangenskapet.

---

²²⁵ Skogen 2009:129

Kapittel 10 – Fanget i natt og tåke

Om fangene i et mentalitetshistorisk perspektiv hadde oppholdt seg i et relativt trygt landskap under oppholdet på Grini, legges tråden nå inn i et uhyrlig uforståelig terreng. Forståelseshorisonter, forestillingsverden, tolkningsunivers og mentale verktøy som var opparbeidet innenfor disse guttenes livsverden i Strand kommune, var ikke i nærheten av å favne opplevelsene som ventet dem i Natzweiler.

NN-forordningen

Fra og med 1941 ble dødsdommer eksekvert, men at nordmenn ble skutt, hindret ikke motstanden mot okkupasjonsmakten i å vokse. Noe måtte gjøres, og Hitler innførte en ordning som skulle bli et alternativ til «vanlig» dødsstraff. Den såkalte NN-forordningen ble på Førerenes vegne undertegnet av generalfeltmarskalk Wilhelm Keitel den 7. desember 1941. Hele forordningen var uttenkt og formulert av Føreren selv. Den skulle være et kraftigere virkemiddel overfor motstandsfolk i de okkuperte landene. Dødsstraffer eller tukthusstraffer var tydeligvis ikke avskrekkende nok. NN-forordningen gjaldt bare fire land: Belgia, Frankrike, Nederland og Norge. Det var om lag 1000 nordmenn som i løpet av årene 1940-45 falt inn under denne kategorien. Om lag 500 av dem havnet i ulike fengsler og tukthus i Tyskland. 504 havnet i NN-leiren Natzweiler i Elsass-Lothringen.

NN er forkortelsen for Nacht und Nebel, natt og tåke, og står for en egen fangestatus i noen av konsentrasjonsleirene. Nordmenn, som etter tyske bestemmelser hadde gjort seg fortjent til dødsstraff, skulle ikke alltid skytes, de skulle heller sendes til hemmelige leirer i Tyskland under mottoet "Vernichtung durch Arbeit". Her skulle de arbeide seg til døde, og ingen skulle få vite når døden inntraff. Ingen, selv ikke de nærmeste. Som NN-fange hadde man ingen rettigheter i leirene, og man var av laveste rang. Men også Tyskland hadde sitt byråkrati, og det tok tid å gjennomføre nyordningen. Først sommeren 1943 ble det bestemt at nordmenn som falt inn under NN-kategorien, skulle samles i konsentrasjonsleiren Natzweiler. Der skulle utryddelsen skje gjennom slavearbeid i et steinbrudd i ca. 1000 meters høyde. Arbeidet i dette steinbruddet skulle bestå i å hugge ut granittblokker, som i sin tid skulle brukes til de mangfoldige seiersmonumenter som Adolf Hitler skulle reise i sitt vidstrakte rike, etter at alle fiender var nedkjempet. Slik gikk det som kjent ikke.

Navnet til den nye straffemetoden fant Hitler i operaen «Der Ring des Nibelungen», av sin favorittkomponist Richard Wagner. Utsagnet er fra dvergen Mime som planlegger å drepe Siegfried med gift: «I natten og tåken går du snart til grunne». (Hei! So trink nur, trau meiner Kunst! I Nacht und Nebel sinken die Sinne dir bald; ohne Wach und Wissen steckst du die Glieder). Den nye straffemetoden gikk altså ut på å transportere dødsdømte fanger til Tyskland for å lide en seig og smertefull død. Giftbegeret bestod av lite mat, lite klær, brutalitet, hardt arbeid, og for Natzweilerfangenes del, et kaldt og rått klima.²²⁶

Da de allierte styrkene nærmet seg Natzweiler tidlig om høsten 1944, var fortsatt flertallet av de norske NN-fangene i live. SS hadde da tre muligheter: Enten kunne de likvidere samtlige gjenværende, overlate hele leiren med fanger til de fremrykkende allierte troppene, eller evakuere samtlige fanger lenger inn i Tyskland. SS fikk ordre om å velge den siste løsningen. De overlevende NN-fangene ble sendt med tog til Dachau, nord for München. Dette var Tysklands eldste og største konsentrasjonsleir som var opprettet i 1933. På grunn av at Dachau nå var altfor overfylt til å ta imot alle NN-fangene fra Natzweiler, havnet disse fangene etter hvert i 57 forskjellige leirer spredt over hele Tyskland.²²⁷ For mange representerte disse underleirene en enda verre underverden enn den de allerede hadde stiftet bekjentskap med i Natzweiler.

---

²²⁶ Pedersen Erling Berg. (2000). *Sterkere enn Natt og Tåke*. Stavanger: Dreyer Bok. S. 104

²²⁷ <http://www.natzweiler.info/Content/Kilder/Artikler/ottosen4.html>

Ankomsten til Natzweiler

*Porten inn til Natzweiler*²²⁸

*Utsikt over brakkeområdet i Natzweiler*²²⁹

Konsentrasjonsleiren Natzweiler fikk navnet etter den lille fjellandsbyen Natzwiller som lå like i nærheten. Den ligger i det vakre fjellandskapet Vogesene nær den fransk-tyske grensen. Det høyeste fjellet i Vogesene heter Louise, og det var her leiren ble anlagt. Tyskland hadde behov for de store forekomstene av granitt som fantes her.²³⁰

Etter to døgn i togvogna rullet toget med fangene inn på stasjonen Rothau, 6. oktober 1943. Stasjonen lå omtrent fire mil vest for Strasbourg, i det på den tiden tyskokkuperte Alsace-området. I juni 1940 hadde Hitler innlemmet dette området i sitt stortyske rike etter at Frankrike ble tvunget til å kapitulere. Fangene hadde spurt de tyske politisoldatene på underveis hvor de skulle, men det visste de lite om. Det eneste de visste, var at denne gruppen på 40 mann var såkalte «spesialhaftlinger», spesialfanger. På Rothau ble de mottatt av brølende SS-soldater som slo og sparket mens de kom seg av toget så fort de bare kunne. Glemsende hunder gjorde ikke situasjonen bedre. På stasjonen stod det en del sivile denne dagen, flesteparten var kvinner. De så på fangene med gru og ekte medfølelse, til forskjell fra sivilbefolkningen i Stettin.²³¹

Med skrik, brøl og hundeknurring som bakgrunnsstøy, ble fangene stuert sammen i varevogner og transportert oppover de bratte fjellsidene. Bleke og kvalme av mangel på luft, kunne fangene stige ut av bilen ca. 900 m.o.h i fjellandskapet Vogesene – nå begynte marerittet for alvor. Da de kom på innsiden av porten ble de møtt av den fryktinngytende leirkommandanten, Josef Kramer. Han beskrives av fangene som det mest djevlelske mennesket de traff på i hele sin reise

²²⁸ Fotograf: Ruth Helen Fiskå Stokkeland

²²⁹ https://www.google.no/search?q=natzweiler&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwj0w5aKudnTAHViQpKHAK5DqYQ_AUIBygC&biw=1600&bih=783#imgrc=fEsRdCAN_LuwoM:&spf=19

²³⁰ Major Ellinor. (1997). *Reise gjennom krig og fred*. Oslo: Aschehoug. S. 64

²³¹ Skogen 2009:130

gjennom det nazistiske straffesystemet. Osmund Faremo skriver følgende i boka *Takk for livet, Emil*:

Møtet med leirkommandant Josef Kramer var et sjokk. Her var nazi-ideologien og all dens djevleskap samlet i en og samme person. Blikket var kaldt som is, og du så ham aldri smile. Den store, sterkbygde mannen med det blonde håret var bare så uten tvil sjefen. Siktemålet hans var bare det ene; han skulle personlig se til at alle vi NN-fangene ble borte i natt og tåke – under de mest fornedrende og pinefulle forhold som mannskapet hans kunne skape.²³²

Det er skrevet mange beretninger av tidligere fanger som beskriver oppholdet i Natzweiler ut ifra litt ulike vinklinger. Tidligere fange, Jon Sølvsberg, uttalte i et foredrag at han ikke trodde det var noen gitt å kunne formidle dette til de som ikke opplevde Natzweiler under krigen, slik at de fullt ut kunne forstå hvordan opplevelsen var. Han hevdet også at om alle 504 nordmennene som gikk inn porten i Natzweiler i 1943/44 var gitt anledning til å fortelle sin versjon av oppholdet, ville vi hatt 504 ulike historier.²³³ I samtlige av fangeberetningene jeg har lest, er det likevel én opplevelse som gjengis nokså samstemt; den nådeløse velkomsttalen de fikk av leirkommandant Josef Kramer. Hans nifse utseende og brutale oppførsel har helt tydelig gjort dypt inntrykk på fangene. Da jeg besøkte Natzweiler sommeren 2016, la jeg merke til en vakker villa med svømmebasseng som lå like utenfor gjerdet i leiren. Dette viste seg å være huset til Josef Kramer. Det var likevel ikke her han holdt hus til vanlig, han bodde nemlig i et slott i landsbyen Natzwiller. Den praktfulle villaen brukte han kun da han arrangerte fester. Dette sier litt om det totale fraværet av empati hos Kramer og hans venner. De festet side om side med dødens forgård, og hadde panoramautsikt inn til lidelsene som forekom på andre siden av gjerdet.

I Kramers beryktede velkomsttale påpekte han at det i andre leirer var skrevet «Arbeit macht frei» over inngangsporten. Det var det ikke i Natzweiler. Fra denne leiren gikk den eneste utgangen «durch den kamin», sa han, og pekte ned mot krematoriepipen. Ingen skulle komme levende ut av leiren, men de skulle jobbe så lenge de orket. Dårlig oppførsel ville bli straffet med henging eller 25 piskeslag, noe de aller færreste overlevde. Dette var en opplevelse som brant seg fast i minnet til fangene.

Etter velkomsttalen måtte fangene marsjere ned til det nederste platået i leiren, hvor de ble jaget inn i mottakelsesbrakkene. Her måtte de gi fra seg alle sine personlige eiendeler, og verdisakene

---

²³² Faremo Osmund. (1987). *Takk for livet Emil*. Oslo: Samlaget. S. 29

²³³ Sølvsberg Jon. (2002). «Å være fange i Natzweiler», i *Natzweilerfanger ser tilbake*, Natzweilergruppen. S. 74

ble lagt i små manilakonvolutter, merket med fangenavn og hjemstedsadresse. Torvald sin gifting ble funnet av de amerikanske troppene som frigjorde leiren høsten 1944, og sendt hjem til Fiskå. Men de fleste Natzweilerfangene fikk aldri sine verdisaker tilbake.²³⁴

Etter avlevering av klær og verdisaker ble de jaget inn i dusjen, noe som også foregikk med brøling, kølleslag og pisking. Nå skulle norske lopper og lus vaskes bort. Etterpå ble de oppstilt splitter nakne, og barbert i hui og hast på hele kroppen. Det eneste de fikk beholde var øyenbrynene. Dette var en smertefull opplevelse med utallige kutt, og blod som silrant nedover kroppene. Videre ble de smurt inn med et slags flytende desinfeksjonsmiddel, noe som naturlig nok sved fryktelig i kuttene på kroppen. I Natzweiler fikk de ikke utdelt stripe fangeuniformer, men vanlige klær som var beslaglagt av fanger fra andre steder. Fangene ble senere fortalt at disse klærne hadde tilhørt jøder i Auschwitz. Det var ikke noe system i klesutdelingen, og det var nokså tilfeldig hvilke plagg fangene endte opp med. Malvin Amdal som kom i denne transporten hadde fått utdelt noe som lignet på en damebluse og en bukse som hadde tilhørt en aldrende mann. Trøya Torvald fikk utdelt var en alminnelig tynn kontordressjakke.²³⁵ På jakker og bukse var det påmalt gule striper og et kryss på ryggen. Som tegn på at de var NN-fanger var det også malt store N`er på jakke og bukse. Det skulle være godt synlig hvilken fangestatus de hadde. Fangene utgjorde leirens laveste kategori, og skulle ikke ha noen slags fordeler, eller tilgodesees på noen som helst måte. Da de var ferdige i mottakelsesbrakka, marsjerte de fem og fem opp til brakkene de ble innlosjert i. På denne tiden var de heldige og fikk ligge en og en i hver køye. Dette skyldtes at Hitler på det tidspunktet var redd for at det å ligge flere i hver køye kunne lede til homoseksuelle forhold. Senere vet vi at tyskerne gikk bort fra dette, og stuet både fire og fem fanger sammen.

I leiren møtte nordmennene igjen mange av sørlendingene som var sendt fra Grini allerede i juni 1943. De hadde blitt uhyggelig magre, og sto som levende bevis på hva man hadde i vente. Og dødsfallene blant dem kom i uhyggelig antall utover vinteren. Det var en uvanlig kald, rå og snørik vinter i Vogesene dette året. Stor mangel på mat, mishandling, sykdommer, hardt arbeid og kulde tok livet av mange motstandsmenn denne vinteren. Hjemme i Norge satt familie og venner intetanende om kampen deres kjære gjennomgikk hver eneste dag. Dødsprosenten blant de norske fangene som ankom leiren sammen med Torvald, 06.10.1943, var på hele 50%.²³⁶

---

²³⁴ Holst 1995:128

²³⁵ Holst 1995:128

²³⁶ Pedersen 2000:105

Mangel på tilhørighet

Hvilken overgang det må ha vært å bli forflyttet fra Grini til Natzweiler. Det å sitte på Lagårdsveien og Grini, må ha gitt en slags trygghet i form av at man var «hjemme». Det norske landskapet som omga fangenskapet, medfanger av samme opphav med samme språk, norsk mat, norsk klima – dette var gjenkjennbare faktorer. I boken *Motstands barn* gjengir Liv Riktor Lykkenborg følgende fra et brev de mottok fra hennes far på Grini:

(...) Vi må jo likevel regne oss heldige. Meningen var nok at vi skulle til Tyskland, men så er det altså blitt forandret, og vi blir i Norge. Nå får det gå hvor det vil, bare det å ha Norges jord under sine føtter, det er vel noe å takke for.²³⁷

Den belgiske jøden, Jean Amery, som mot alle odds overlevde Auschwitz, har reflektert rundt hvor mye tilhørighet et menneske trenger – og at fraværet av dette gjør noe med mennesker. I alle fall når fraværet er påtvunget og ikke selvvalgt. Han sier at hjemsted er sikkerhet. På hjemstedet behersker vi språk og samhandling, og tilværelsen er logisk og meningsdannende. Man har tiltro til hjemstedet og har tiltro til det på grunn av kunnskap og erkjennelse. Man føler seg imidlertid bare trygg der tilfeldighetene ikke rår, og hvor det som allerede er kjent, utspiller seg om igjen og om igjen, med små variasjoner. Akkurat som man lærer morsmålet uten grammatikk, slik erfarer man den hjemlige omverdenen.²³⁸ I Natzweiler fikk Torvald og hans medfanger stifte bekjentskap med en helt ny type hjemlengsel enn de tidligere hadde erfart. Den tradisjonelle hjemlengselen ble ikke erstattet av denne, nei, den fikk de med på kjøpet. De savnet fortsatt hjemstedet, familien, maten, osv. Men den nye typen hjemlengsel handlet om noe mer grunnleggende – om ikke å forstå mekanismene rundt seg, om forutsigbarhet, om språket, om logikk, om trygghet, og ikke minst tilhørighet. Det var en bevisst brikke i tyskernes spill å fjerne disse grunnleggende faktorene som et menneske trenger.

Torvalds harde liv i Natzweiler

Det å være redusert til et fangenummer må ha vært en uvirkelig situasjon. Jeg har tidligere nevnt Torvalds mange tilhørigheter som bondesønn i en liten bygd, stolt løytnant i militæret,

---

²³⁷ Lykkenborg Liv Riktor. (2016). *Mostands barn*, Oslo: Quintano Forlag. S. 120

²³⁸ Amery 1994:83

industriarbeider, kamerat, sønn, ektemann, og ikke minst far. Fra han ankom Natzweiler var han ingen av delene lenger – nå var han kun fange nr. 5241. I og med at Torvald ikke kom hjem fra fangenskapet, har vi heller ikke den hele og fulle historien om hans opphold i Natzweiler. Men basert på hva hans medfanger har fortalt, er det mulig å skissere opp en fremstilling av livet hans i leiren.

Torvald og flere av de andre som ankom sammen med han, var uheldige i forhold til utdeling av arbeid den første tiden i leiren. Han ble tidlig tatt ut til den tunge tvangsarbeidsposten som het Gartenbau som lå like utenfor leirområdet, og nedenfor kommandantboligen. Gartenbau var antakelig den hardeste av alle arbeidskommandoene i Natzweiler, og ble også kalt straffekommandoen. Den var opprinnelig beregnet for fanger som skulle straffes for ett eller annet, men også nykommerne (Zugange) havnet der. Her måtte fangene fra tidlig morgen til sen kveld slite og dra på tunge bygningsartikler og anleggsmateriell som skulle frem til de forskjellige byggeplassene rundt i leiren og utenfor. Man måtte også spa ut parseller i den bratte åssiden. Disse skulle så fylles med stein og deretter torver. Med tiden skulle det bli et praktfullt hageanlegg nedover den bratte skråningen fra kommandantboligen.²³⁹ Dette var et slit som tok knekken på mange. Noe av det som slet mest på dem var at de hele tiden var under de tyske vaktens oppsyn. De kunne aldri ta pause. Etter å ha vært i Gartenbau i omtrent to uker, ble han overført til steinbruddet, som lå omkring 100 meter høyere opp i fjellene. Her var fangene satt til hardt steinarbeid. De skulle bryte løs stein fra fjellene som skulle brukes til Hitlers mange monumenter i det tredje riket.

Til å begynne med klarte Torvald seg godt i de ekstreme tilstandene i leiren, men etter hvert var det «noe som sèg på ham», som hans medfange Knut Jøssang forklarte. Per Asbjørn Holst skriver i *Dø om så det gjelder* at Torvald var en av dem som led svært mye i Natzweiler. Holst gjengir hans fangeopphold ut fra samtaler med Malvin Amdal og andre medfanger:

En av dem som led svært mye i Natzweiler var Torvald Fiskå fra Strand. Så tidlig som i november måned, bare en måned etter at de var kommet til Natzweiler, merket de andre at Torvald var begynt å skrante. I arbeidet slet han stadig like tungt. De jobbet under nærmest umenneskelige forhold. Torvald ble etter hvert fullstendig utslitt og nedkjørt. Han var også blitt sterkt nedstemt av den fortvilte situasjonen han og de andre norske var kommet i. Det var ingen ting som tydet på at forholdene noen gang kom til å bli bedre, tvert imot. Og han lengtet inderlig

---

²³⁹ Pedersen 2000:109

hjem til sine kjære på Fiskå. I denne kombinasjonen av slitsomt arbeid og fortvilet fangetilstand hadde han vondt for å holde håpet og troen oppe. Det syntes så umulig at de norske fangene en gang skulle få reise hjem igjen. Denne nedstemtheten, sammen med det harde arbeidet, mangelen på mat, dårlige klær og sko, og konstant frykt for kapoene og SS-vaktene, førte til slutt til at han ble syk.²⁴⁰

I en slik håpløs situasjon var det neppe en fordel å ha barn å tenke på hjemme. Hans eldste sønn, Kjell Johan, hadde allerede tidlig i barneårene vist tegn til å ikke være helt frisk, noe som bekymret Torvald sterkt. Han bad medfangene sine fra Strand om å fortelle Kjell Johan om grusomhetene på en meget skånsom måte, dersom han ikke selv skulle overleve. Han hadde også en liten sønn på litt over ett år hjemme som han enda ikke hadde sett. Mot slutten av desember 1943 ble Torvald lagt inn på syketua, «Revier», med dobbelsidig lungebetennelse. Han veide på denne tiden 37 kg, og hadde også fått det tyskerene kalte «Scheisserei», diare, som gjorde at han ikke klarte å holde på maten. Utrolig nok kom han seg over disse sykdommene, og ble overført til innarbeid på en brakke som her «Schonungsblock». Dette var et slags veveri hvor de vevde patronbelter til den tyske krigsindustrien. Hans venn fra Strand, Knut Jøssang, som han delte brakke med, fortalte at de to alltid passet på å sove i to nabokøyer. Da kunne de hviske til hverandre, og forsøke å backe hverandre opp så godt som råd var. De passet også på at de begge kom seg opp til riktig tid. Torvald hadde på dette tidspunktet uttalt at han hadde lagt alt i «Herrens hender», og ifølge en annen medfange inntatt en slags apatisk holdning. Da fangene skulle inn på brakka kvelden 20. januar skjedde det som ikke skulle skje. Torvald og Knut ble henvist til hver sin side av brakken, og Torvald hadde ingen kamerat ved sin side. Under opptellingen neste morgen ble det klart at det manglet en mann, og tidenes lurveleven ble satt i gang. Knut Jøssang så da til sin store sorg at det var Torvald som manglet. Han hadde blitt liggende igjen på brakka, noe som var strengt forbudt. Han hadde antakelig gitt opp og orket ikke mer. Dette førte til straff, etterfulgt av å bli kastet ut i steinbruddet. Her segnet han om og ble båret ned til leiren av medfanger på kvelden. Han ble lagt inn på revier, og to dager senere, 23. januar 1944, ebbet livet hans ut. Naziregimet hadde lyktes i å ta livet av han både psykisk og fysisk. Nr. 5241 var ikke mer. I og med at Torvald var NN-fange ble ikke asken hans sendt hjem til familien, men spredd utover i en felles askegrav. Hans kone visste lite om at hun var blitt enke, og hans barn visste ikke at de nå var farløse.

---

²⁴⁰ Holst 1995:152

Da Natzweilerfangene ble evakuert til Dachau høsten 1944, skjedde det en glipp i kaoset. NN-fangene fikk mulighet til å sende brev hjem en kort periode før det ble oppdaget. På grunn av den strenge brevsensuren var det ikke mulig å formidle i klare ordelag hvem av deres venner som hadde mistet livet. Men fangene hadde etter hvert blitt oppfinnsomme, og Torvalds død ble formidlet på innpakket vis i to brev som ble sendt fra Dachau denne høsten. I det ene brevet lot brevsriveren som om Torvald var en mann hjemme som hadde gått bort, og skrev at det var sørgelig å høre at Torvald var død. I det andre brevet stod det at det var synd å høre at Torvald ikke bestod eksamen. Disse forvarslene om hva som hadde hendt med Torvald nådde etterhvert familien på Fiskå. I og med at informasjonen var svært usikker, valgte de å fortsatt leve i håpet om at Torvald skulle komme tilbake til dem så fort krigen var over. I april 1945 svirret ryktene om at det hadde kommet strandbuer til Danmark med de hvite bussene, og familien håpet inderlig at Torvald var en av dem. Det viste det seg at han ikke var, og den lille familien hans gikk en tung tid i møte.

Minnesmerket over Torvald Fiska²⁴¹

Landet er fria, og atter me kan
Tena kvarandre i fred.
Men han er borte, den trauste mann,
i Natzweiler lagdest han ned.
Men minnet hans lyser som logen
klår, om eitt han oss alle bed:
at saman me går på kjærleiks veg
og byggjer vårt land i fred.

Takk Torvald, takk for ditt offer
stort, for folk og for fedreland.
Ei audmjuk takk for alt du fekk gjort
I kampen mot fiendehand.
Du fekk inga grav med minnestein
på, di avferd var fri for glans.
Men minnet om deg vil alltid stå
Med fagraste æreskrans.²⁴²

²⁴¹ https://no.wikipedia.org/wiki/Torvald_Fiska%C3%A5

²⁴² De to siste versene i et minnedikt som ble skrevet av Holger Barkved i 1945. Hentet fra <http://strandhistorie.no/index.php/krigsarenee/360-trygveholsttilminne>

Hvem overlevde som NN-fange?

Omtrent halvparten av de norske NN-fangene overlevde som tidligere nevnt fangenskapet. De levde stort sett under de samme forholdene, men likevel kom halvparten hjem igjen mens halvparten døde. Jeg vil se nærmere på hvilke krefter kunne motstå ondskapen. Den norske legen, Dr. med. Leif T. Poulsson, var selv fange i Natzweiler i 1 1/2 år. Han ankom Natzweiler i samme transport som Torvald. På grunn av sitt legeyrke ble han satt i arbeid på sykebrakka og gjorde seg følgende betraktninger rundt nordmennesenes høye dødstall i Natzweiler:

De kår som ble budt en konsentrasjonsleirfange, og særlig når han tilhørte NN gruppen, omfattet som det vil fremgå slett bekledning, kvantitativ og kvalitativ underernæring i forbindelse med hardt legemlig arbeid og under oppsyn av SS soldater og tyske fangeforarbeidere, jevnlig av kriminell eller asosial type. Det er overflødig å si at under slike kår må selv fanger med den beste konstitusjon og den sterkeste vilje før eller siden bryte sammen. Utvei til å leve eller iallfall leve lengst har den som kan skaffe seg mindre arbeid og mere mat. I så måte var nordmennene distansert. Først i egenskap av NN fanger, dernest på grunn av sin manglende evne til å slå seg igjennom i et så brutalt miljø som en konsentrasjonsleir representerte. Dette berodde dels på manglende språkferdighet, dels på en viss keitethet, men et ikke uvesentlig moment var en naturlig ærlighet og noblesse som ikke førte fram når kampen for livet fangene imellom var så hard og hensynsløs.²⁴³

Lignende resonnement kan vi finne hos tidligere Auschwitzfange, Jean Amery. I *Ved forstandens grenser* skriver han om hvordan intellektuelle mennesker kom til kort i det absurde utryddelsesleirssystemet. Ingen hadde vel behov for en professor i litteraturhistorie eller en høyt ansett advokat her. Hadde man et håndverksyrke, derimot, kunne man ha flaks og havne på en tålelig arbeidsplass hvor man hadde mulighet for å overleve. En åndsarbeider tilhørte leirens filleproletariat. I leirsystemet var han kun en ukvalifisert arbeider som fikk de tyngste jobbene, som oftest foregikk utendørs – og dermed var dødsdommen oftest avsagt. Mange forsøkte å skjule eller lyve på seg yrker – og de som rådde over den minste manuelle ferdighet, gjorde seg dristig til håndverker.²⁴⁴ Universitetslærerne, advokatene, bibliotekarene, kunsthistorikerne, samfunnsøkonomene og matematikerne havnet altså i de hardeste arbeidskommandoene hvor de hadde lite å stille opp med. Men Amery peker også på et annet aspekt ved denne gruppens

---

²⁴³ Poulsson Leif T. (1946). «OMKRING DØDELIGHET OG DØDSÅRSAKER BLANT MANNLIGE NN FANGER I TYSKLAND». Artikkelen ble utgitt i særtrykk av «Tidsskrift for Den norske Lægeforening», nr. 19, 1946. Hentet fra <http://www.natzweiler.info/Frame/Norske.html>

²⁴⁴ Amery 1994:24

forutsetninger som ikke handler om arbeidet de måtte utføre. Ved siden av en grusom arbeidssituasjon, hadde de intellektuelle det tøft også inne i selve leiren. Leirtilværelsen krevde et fysisk mot helt på grensen til det brutale. Og det moralske mot de ofte satte i stedet for det fysiske, var ingenting verdt. Det var uvanlig for dem å takle skarpe kommandobrøl, og i tillegg var de fullstendig ute av stand til å finne den rette tonen overfor blokklederen eller en SS-mann.²⁴⁵ For fanger som var vant til å uttale seg noenlunde differensiert, krevdes det store overvinnelser å si «Hau ab» (dra deg vekk), eller tiltale medfanger utelukkende som «Mensch» (menneske).

Selv om Torvald hverken var advokat, matematiker eller universitetslektor, tror jeg at Amery`s resonnement kan overføres til hans situasjon i Natzweiler. Da han ankom leiren skrev han seg inn som bonde i håp om at det kunne gi han fordeler i forbindelse med arbeidssituasjon. Løytnant-tittelen ville neppe gjøre situasjonen bedre for ham. Dessverre lyktes ikke dette forsøket, da bondeyrket antakeligvis var for lite spesifikt. Dermed havnet han i de hardeste arbeidskommandoene; gartenbau og steinbruddet. Av strandbuene han ankom sammen med, var det flere som sikret seg «finere» arbeid ved hjelp av sin profesjon, og disse overlevde. Som en forsiktig, høflig og mild bondesønn, som var oppvokst i bedehusmiljøet i Ryfylke, var han neppe rustet hverken fysisk, følelsesmessig eller verbalt for de prøvelsene han ble utsatt for i leiren. Leirstrukturen var skreddersydd for kriminelle, asosiale banditter – ikke for en ærlig, norsk bondesønn.

Andre betraktninger

NN-fange Haakon Sørbye, som satt i Natzweiler sammen med Torvald, beskriver kampen for å overleve som *kunsten* å overleve. Faktorene som spilte inn, var ifølge ham:

1. Tro på at alt skulle ende godt, selv om utsiktene var mørke.
2. Håp om at noen tenkte på en, og var villige til å gjøre en innsats for å skape fred
3. Vilje til å gjøre noe for å bedre ens egen situasjon og hjelpe kameratene til å beholde troen, håpet og viljen til å stå på.
4. Ønsket om å en gang komme hjem å fortelle om de grusomheter som fant sted, for å unngå at det skulle skje igjen.

---

²⁴⁵ Amery 1994:25

5. Flaks. Det hjalp lite om de fire ovennevnte faktorene var til stede om man ikke hadde flaks. Det vil si sjanser til å utnytte muligheter som måtte by seg for å bedre situasjonen.²⁴⁶

På mange måter kan vi si at det var helt tilfeldig hvem som overlevde og hvem som ikke overlevde som NN-fange. Fikk man et infisert sår et sted på kroppen, kunne løpet være kjørt. Gjorde man en feil i steinbruddet kunne man risikere å bli hengt. Fikk man lungebetennelse eller andre sykdommer, kunne man risikere at kroppen var for svak til å hamle opp med virusinfeksjonen. Samtidig kan man se at enkelte grupper hadde vanskeligere for å overleve enn andre. De levde alle under de samme fysiske vilkårene, men som mennesker var de alle forskjellige. I tillegg til Sørbyes fem punkter, vil jeg tilføre følgende; alder, psykisk helse, religiøs tro og familiesituasjon.

Fangenes alder spilte utvilsomt en viktig rolle. Det var ytterst få av dem som hadde bikket 40 år som overlevde oppholdet i Natzweiler. Dette skyldtes først og fremst at kroppen var dårligere rustet for å takle den ekstreme fysiske påkjenningen fangene ble utsatt for. I transporten Torvald kom til leiren i, var det i alt 11 stk. som hadde bikket 40 år, mens flesteparten var unggutter på 18-30 år.²⁴⁷ Det kan tenkes at de eldste fangene grunnet alder også har hatt færre å spille på sosialt, i den grad man hadde mulighet til å være sosiale. Ved siden av de fysiske levekårene, var også ensomheten en uvennlig faktor som spilte inn. Ensomheten var overveldende. Ut fra den ideologien de ble regjert etter, var de som mennesker totalt verdiløse. Det var uhyre viktig at fangene sa til seg selv at hvordan de ble behandlet som menneske, som syk, eller som død kropp, ikke hadde noe med deres verdighet som menneske å gjøre. Det var ikke deres egen verdighet som ble krenket – det var de som stod bak ugjerningene som mistet sitt menneskeverd.²⁴⁸

I Trygve Brattelis bok, *Fange i Natt og Tåke*, skriver han følgende:

Vi kom til nyttår 1944. Krigen tok altså ikke slutt i 1943, og det utløste nærmest en krise blant de norske fangene. En gruppe sørlendinger som kom fra et utpreget religiøst miljø, hadde stadige bønnemøter. Grunnlaget var fortvilelsen og avmakt over situasjonen. Deres basis var å legge alt i Guds hånd. Ville han at de skulle overleve, så kom de til å gjøre det. Denne apatiske

---

²⁴⁶ Sørbye Haakon. (1997). «Kampen for å overleve», i *Fangeberetninger*, Natzweilergruppen, s. 17

²⁴⁷ Holst 1995:138

²⁴⁸ Frankl 1996:54

innstillingen viste seg å være bokstavelig talt livsfarlig. Det ble stort mannefall i løpet av kort tid blant dem.²⁴⁹

Helge Norseth, som også var natzweilerfange, er imidlertid ikke enig i Brattelis teorier om hvor farlig den kristne troen kunne være i denne situasjonen. Norseth hevder at sørlandsgjengen like mye ba om styrke til å leve, og til å dø i troen. For de var alle sikre på å dø – det var jo tross alt derfor de var sendt til Natzweiler. For Norseth var disse bønnemøtene mentalhygiene. Der fikk de utløp for sine frustrasjoner og for sin angst. De oppmuntret hverandre og ba om styrke til å takle presset, farene, og til å leve og dø med sin selvrespekt i behold.²⁵⁰ Han var overbevist om at det var mange som fant sitt halmstrå i bønnen. Norseth mener å ha holdepunkter for sitt syn, både utfra egne og psykiater Viktor Frankl's erfaringer. Han skriver også at de som til slutt gav opp, gjorde det av én grunn: De hadde ikke mer å ta av. Bibelvers var, uansett virkning, viktige både til trøst og oppmuntring for fangene. Norseth gjengir følgende vers som han fikk av en medfange:

Vi vet at all ting tjener til det gode for dem som elsker Gud, dem han har kalt etter sin frie vilje. For jeg er viss på at hverken død eller liv, engler eller krefter, hverken det som nå er eller det som kommer, eller noen makt, hverken det som er i det øye eller i det dype, eller noen annen skapning skal kunne skille oss fra Guds kjærlighet i Kristus Jesus vår Herre.²⁵¹

Dette var virkelig noe både noe å leve på, og å dø i for de troende fangene. Ved siden av den åndelige dimensjonen, representerte bibelversene også noe kjent og hjemlig for dem der ute i fiendeland. Det finnes ikke noe fasitsvar på om troen bikket tilværelsen i enten den ene eller annen retning. Den kan ha hatt positivt utslag for noen mennesketyper, mens den for andre representerte en «lettere» vei ut av grusomhetene.

Om fangene hadde barn eller ikke, må nødvendigvis også ha påvirket fangeoppholdet. Om man hadde barn som ventet hjemme som man hadde så inderlig lyst å gjenforenes med, kan det ha vært med på å styrke kampviljen for å overleve. Samtidig kan savnet og bekymringene overfor de stakkars små som levde i uvitenhet hjemme ha fungert som gift for fangenes mentale styrke. Vi kan vanskelig sette oss inn i hvilken smerte det må ha vært å være skilt fra sine barn over så

---

²⁴⁹ Bratteli 1980:107

²⁵⁰ Norseth Helge. (1997). «Var Gud i Natzweiler?», i Fangeberetninger, Natzweilergruppen 1997, s.59

²⁵¹ Romerbrevet 8.38-39

lang tid, uten å ha mulighet for å se dem eller kontakte dem. I tillegg til alle grusomhetene fangene ble utsatt for må dette savnet ha vært enormt tungt å bære.

Flere av de overlevende Natzweilerfangene har i bøker og intervjuer skildret hvor viktig det var å holde motet oppe i den ekstreme situasjonen de befant seg i. Det å bli deprimert var livsfarlig, langt farligere enn de gleansende SS-bikkjene, batonger som ble svingt, og brølende kapoer. Fikk man tunge tanker, var livet ofte kjørt. Men det å holde motet oppe i en situasjon der motstanderen som hadde all makt også hadde som intensjon å utslette dem, lå ikke for alle.

Natzweilerfange Olav Skogen gjorde et genialt mentalt grep som kan ha gitt ham den styrken han var avhengig av gjennom fangetilværelsen. Allerede før de første forhørene etter arrestasjonen var han fast bestemt på å se på Gestapo som taperne av krigen. De skulle til slutt få stå til regnskap for forbrytelsene mot verden og menneskeheten, mens han selv representerte krigens rettskafne seierherrer. I hans tilfelle ventet tøffe lidelser, og muligens også død, men det skulle likevel bli hans seier.²⁵² En innstilling som dette skånet han ikke mot slag, spark og andre torturmetoder, men den fungerte som et skjold og vern for den mentale helsen hans – som til syvende og sist ofte var den mest avgjørende dimensjonen i kampen om liv og død.

Hva var det som knakk Torvald?

For Torvald sin del var det mange forhold som til sammen førte til at han ikke overlevde oppholdet i Natzweiler. For det første nærmet han seg 44 år da han ankom leiren. I den 5. fangetransporten til leiren som Torvald var en del av var 11 over 40 år. Av disse 11 overlevde kun 2. En av disse var ovennevnte lege, Leif Thos. Poulsson, som var heldig og fikk arbeid på sykebrakka. I mangel på en profesjon som tyskerne hadde behov for, fikk ikke Torvald sikret seg et finere arbeid enn å være i steinbruddet. Som utarbeider i steinbruddet i de kalde vintermånedene, pådro Torvald seg både dobbeltsidig lungebetennelse og dysenteri, og gikk raskt ned i vekt. Selv om han så noenlunde kom over denne sykdommen, var alt rundt han bare blitt et stort mørke. Som familiefar var det den reneste tortur å være borte fra sine barn over så lang tid, og savnet tæret også kraftig på psyken.

Som tidligere nevnt ble Torvald en troende mann under fengselsoppholdet i Stavanger. Torvald beholdt troen like inn i fangetilværelsen i Natzweiler, og sa til sine fangekamerater der at han la livet sitt i Guds hender da han innså at han ikke hadde mer å gi. Hans medfange fra Stavanger,

---

²⁵² Skogen 2009:37

Bertram Bentsen, fortalte i ettertid at Torvald hadde begynt med noe han karakteriserte som «religiøse grublerier» før han døde. Malvin Amdal karakteriserte atferdsendringen som «noe som kom over ham». Om troen ga han styrke når det røynt på, eller om den tilbød han en vei ut av lidelsene, blir spekulasjoner i denne sammenheng. Men det å legge livet i Guds hender var uansett et signal på at han selv resignerte, og at han selv ikke lenger kunne manøvrere seg gjennom det meningsløse på egenhånd. Sjefen for bombekasterne i Dirdal som «stridde djervt» var nå en slagen mann. Det lyse humøret på Grini som Konrad Halvorsen beskrev i brevet, var borte. Den stolte motstandsarbeideren som skulle ta sin straff, var redusert til en muselmann. Ordet muselmann var tyskerne leiruttrykk som viste til en fange i sluttfasen av fysisk og mental utmattelse, på grunn fremfor alt til sult. Det er brutalt å se hvordan ikke bare de ytre, fysiske plagene som det har vært mye fokus på, tok knekken på ham. Men hvordan den psykiske helsen i vel så sterk grad avgjorde liv eller død.

Den kalde januarmorgenen han valgte å bli liggende i senga under oppstillingen, var han vel vitende om at det betydde den sikre død. Jeg må her presisere at ordet «valgte» ikke er helt dekkende. Det var ingen av disse fangene som døde av egen fri vilje. Men han var klar for å slippe mer pinsler og plager i leiren, og hadde overskredet grensen mellom den nødvendige og den drepande apatien.

Nå skulle han forsvinne i natt og tåke.

Kapittel 11 – Ettervirkninger

Torvald er borte og krigen er over, men den mentalitetshistoriske tråden tvinger seg likevel langt inn i fredstid gjennom de mange familietraumene som oppstod etter 2. verdenskrig. I dette kapitlet vil jeg la kontrasten mellom kollektivtradisjonens heltefortelling om de som «gav sitt liv for fedrelandet» og den faktiske familiehistorien komme til syne.

Alt var forandret

Da krigen var over og de overlevende kom hjem igjen var det stor jubel i landet. De befridde fangene ble mottatt som nasjonens nye helter, og det følte uvirkelig for mange av dem å sette føttene sine på norsk jord igjen. Men ting var ikke som før, det ville de heller aldri bli. Etter å ha opplevd noe så traumatisk som et opphold i Natzweiler og andre leirer var mye forandret på innsiden selv om skallet etter hvert ble det samme. Frigjøringen fra leirene var for mange ingen egentlig befrielse. Ettervirkningene gjorde at fangetilværelsen påvirket livene deres også etter at fangenskapet tok slutt. Leirverdenen var en forvrent virkelighet preget av forbrytelser, grusomhet, gråsoner og moralske dilemmaer – og for mange ble det umulig å lukke døren for alt det vonde de hadde opplevd. Natzweilerfange Bjørn Egge, skildrer hjemkomsten på følgende måte:

Alt var så underlig omkring meg. Var jeg kommet på feil klode? Menneskene jublet og alle var glade. Jeg følte ingen glede. Jeg var redd. Langsamt gikk det opp for meg at de jublende menneskene ikke ante hva vi hadde gjennomgått. De fortalte om bragder, og vi ble imponert. Men jeg kunne fortelle om en annen side ved krigen som heltene ikke hadde peiling på. Jeg hadde jo vært i et personlig helvete og møtt djevlen selv, og hans plageånder.²⁵³

Siden ble han og mange andre tidligere fanger rammet av en sterk skyldfølelse. De spurte seg selv om de kunne ha gjort mer for å redde sine døde kamerater. Noen av dem hadde også sine venners liv på samvittigheten hvis de hadde sprukket i avhør. Selvsagt var de helt uskyldige for alle andre, men om de tilga seg selv er et annet spørsmål. I samtale med Ellinor Major i forbindelse med hennes forskningsprosjekt, fortalte enkelte Natzweilerfanger om hvordan hendelser som før krigen fremkalte sorg, gikk rett forbi dem i den første tiden etter at de hadde kommet hjem:

---

²⁵³ Egge Bjørn. (2008). «PTSD – en erfaring av de sjeldne», i *Natzw.fange Carl Christiansen og andre fangeberetninger*, Natzweilergruppen, s. 100

Det var da jeg var med i en begravelse like etter jeg kom hjem at jeg forstod at jeg hadde forandret meg. Jeg kunne ikke forstå at de stod der og gråt ved graven, så mye oppstyr. Det var jo bare et menneske som hadde dødd.²⁵⁴

I 1946 påviste enkelte danske leger en oversykkelighet blant tidligere konsentrasjonsleirfanger, og en legekommisjon ble opprettet av danske myndigheter for å se om de fant en sammenheng. De fant ut at tretthet, konsentrasjonsvansker, oppfarenehet og en følelsesmessig labilitet var symptomer som ofte gikk igjen. De mente at denne oversykkeligheten skyldtes oppholdet i konsentrasjonsleirer, og syndromet ble kalt konsentrasjonsleirsyndromet (KZ-syndromet).²⁵⁵ På 1970-tallet var KZ-syndromet blitt internasjonalt anerkjent. Tortur, sult og psykiske belastninger kunne føre til ulike senvirkninger som man kunne finne hos de tidligere konsentrasjonsleirfangene.²⁵⁶ Til tross for dette er det viktig å påpeke at mange av de hjemvendte Natzweilerfangene også mestret den nye hverdagen til tross for sin nye bagasje. De var innstilt på å rette blikket fremover, og ikke se seg tilbake. Mange ble vellykkede samfunnsborgere i det politiske, økonomiske og kulturelle liv.²⁵⁷ Trygve Bratteli som var NN-fange i Natzweiler var Norges statsminister i periodene 1971-1972 og 1973-1976.

Tausheten

Av de som overlevde ble mange tause og innesluttete, og de slet med å få i stand et normalt forhold til sine omgivelser. I tillegg var nettene med sine usanselige mareritt en påkjenning. Mange vegret seg for å gå til sengs om kvelden i frykt for de vonde drømmene. De fortalte lite om det vonde de hadde opplevd til andre. For de fleste ble det lettest å ikke si noe, ikke minst fordi det var svært opprivende og nerveslitende å gjenoppleve krigen med alle dens redsler kledd i egne ord. I tillegg var det flere som opplevde at de hjemme ikke hadde mulighet til å ta historiene inn over seg – virkeligheten som ble beskrevet var så absurd at man rett og slett ikke forstod omfanget av historiene. Etter som tiden gikk ble det stadig vanskeligere å snakke om fangeoppholdet, og det var lettere å vende ryggen til fortiden.²⁵⁸

---

²⁵⁴ Major 1997:79

²⁵⁵ Major 1997:90

²⁵⁶ Major 1997:95

²⁵⁷ Major 1995:89

²⁵⁸ Holst 1995: Forord

Denne tausheten som oppstod skal vi ikke se på som et sort hull. Det ligger mye kunnskap der som ikke har blitt videreformidlet. Tausheten kan være en viktig kilde til kunnskap i seg selv, og må ikke undervurderes. Men fangenes opplevelser var en forferdelse som vanskelig kunne gjengis i ord. Jeg sier ikke at vi skal la være å forsøke å forklare hva som skjedde i leirene, men ordene kan bare nærme seg, på utsiden. «Ufattelig» er ordet som har slitt seg ut i denne sammenheng.²⁵⁹ Holocaust-overlevende og forfatter, Primo Levi, skriver følgende om språkets begrensninger når konsentrasjonsleiroppholdet skal beskrives:

Slik vår sult ikke er å sammenligne med følelsen av å ha stått over et måltid, slik trenger vår måte å fryse på også en ny betegnelse. (...)Dersom konsentrasjonsleiren hadde bestått lenger, ville et helt nytt og beskt språk ha oppstått; og bare dette språket ville ha kunnet uttrykke hva det vil si å slite en hel dag i vinden, i en temperatur under null grader, kledd i bare skjorte, underbukse, jakke og bukse av lerret, svak og utsultet, med bevisstheten om at slutten snart ville være der, sittende i kroppen.²⁶⁰

Dermed skjønner vi at tausheten ble den eneste løsningen for mange av de overlevende fangene. Enkelte ønsket ikke å rippe opp i det vonde, men for mange var det språkets begrensninger som gjorde at de valgte å lukke døren bak seg uten å fortelle omgivelsene sine om det de hadde opplevd.

Motstandsbarne

Da andre verdenskrig var over for de fleste, begynte traumene for mange barn, blant annet de såkalte motstandsbarne. Dette er barn som vokste opp i skyggen av foreldrenes motstandskamp mot tyskerne. De overlevende fangene hadde opplevd et gjennomgripende, og i flere tilfeller mangeårig traume som hadde forandret dem. Hvem de var da de vendte hjem til familiene sine, var ikke alltid forenlig med den personen de hjemme lengtet så sårt etter. Forfatter og motstandsbarne, Liv Riktor Lykkenborg, beskriver sin fars gjenkomst fra Grini på følgende måte:

Den pappaen som kom hjem er ikke den pappaen vi husker, eller ham vi besøkte i fengsler og fangeleirer. Likevel er det pappa, men rett som det er blir han en fremmed, en mannsperson omgitt av mørke skyer, av torden. Iblant sprekker tordenskyen i kraftige lyn, og lynene slår ned

---

²⁵⁹ Johansen Anders. (2001). Særoppgave. Oslo: Spartacus Forlag. S. 60

²⁶⁰ Primo Levi. (1947). *Se questo è un uomo*. Oversatt av Watz Tommy. (1990). *Hvis dette er et menneske*. Oslo: Document Forlag. S. 143-144

i oss alle, eller bare i en. Pappa tåler ikke lyder lenger. Før var krigen rundt oss alle steder. Nå, etter krigens slutt, hadde den flyttet inn i hjemmet vårt.²⁶¹

Motstandsbarne har med få unntak vært fraværende i krigslitteraturen. Barn i og etter krig føler seg sveket i troen sin på at voksenverdenen kan beskytte dem og gi dem trygghet. Fra den ene dagen til den andre hadde de voksne blitt maktesløse, og til tider var de like livredde som barna. Johanna kunne ikke trøste barna sine med at far snart kom hjem og at han hadde det godt. Hun kunne tro og håpe, men hun kunne ikke gi dem noen forsikringer om noe som helst. Deres fars skjebne lå nå i Gestapos hender. Det at en av foreldrene ble arrestert var selvsagt en sjokkartet opplevelse for barna. Det var nok ikke mange fristundene de fikk fra angsten for at de aldri skulle få møte sin arresterte far igjen. De av motstandsbarne som aldri fikk sin far eller mor hjem fra fangenskap fikk ekstra ryggsekk med sorg og ubesvarte spørsmål med seg fra krigsårene, som de har måttet bære på hele livet. Men som vi har lest var heller ikke det å få far eller mor hjem ensbetydende med fullkommen lykke. Disse barna kunne slite med traumer på grunn av foreldrenes eventuelle dysfunksjon i etterkant av krigen. Fredsrusen ble for mange kortvarig, og ingen var i stand til å se at dypt krigsskadde foreldre kunne gjøre hjemmet til en ny krig. De var jo tross alt nasjonens helter.

Ettervirkningene i Torvalds familie

Hvordan har Torvalds fangenskap og død påvirket familien hjemme på Fiskå? Hvilke konsekvenser fikk Hitlers NN-forordning for en liten og ubetydelig husmannsplass i Ryfylke? For krig handler ikke bare om soldater og motstandsfolk, kamper og regimer. Den handler også om barn, familie og nærmiljø. Dette gjør beretningene om krigens ettervirkninger i de tusen hjem brennaktuelle også i dagens samfunn.²⁶²

Den første store påkjenningen for familien til Torvald kom 16. april 1940, da han dro til Dirdal for å kjempe imot tyskerne. Ingen visste hva som ville møte ham der, og heller ikke om de fikk se ham igjen. Det ble noen slitsomme og søvnløse døgn for hans kone, foreldre og søsken frem til de fikk beskjed om at han var arrestert og satt fengslet i Stavanger. Ventetiden var også lang frem til han ble løslatt. En vond opplevelse for en liten familie, som likevel bare skulle vise seg å være en forsmak på det som ventet dem to og et halvt år senere. Johanna og Torvald og deres

---

²⁶¹ Lykkenborg 2016:233

²⁶² Lykkenborg 2016:9

tre barn levde frem til da som en helt vanlig familie, men plutselig en dag marsjerte to uniformerte menn inn i huset. Familie og venner ante fred og ingen fare, og arrestasjonen 29. november 1942 kom som et sjokk på dem. Omfanget av det illegale arbeidet han bedrev hadde han selvsagt holdt skjult, så dramatikken denne søndagsmorgenen kom som lyn fra klar himmel. Barna, Kjell Johan og Tordis, hadde rukket å blitt 4 og 10 år, og led under uvissheten om hvor tyskerne hadde ført faren deres. Det skulle gå to og et halvt år før de fikk vite at han var borte for alltid. Det å ikke få Torvald hjem fra fangenskapet, åpnet for en dobbel smerte for familien. I tillegg til savnet etter en far og ektemann, kom den gnagende uvissheten om hva som hadde skjedd med han i fangenskapet. Det eneste de visste sikkert var at sannheten var brutal.

Den vonde uvissheten

Torvalds yngste sønn, Terje, som ble født etter at faren var arrestert, har fortalt om savnet etter å ha en far. Han skulle så gjerne ha møtt ham. Da Terje ble tenåring tenkte og grublet han mye over hva slags grusomheter faren hadde blitt utsatt for, noe som ble vanskelig for ham. Han lå mye våken på kveldstid, og hadde vonde drømmer. Han kan fortsatt drømme at han selv er fange i Natzweiler, eller at han løper med Gestapo i hælene. Da Terje var 17 år gammel fikk han jobb på Stålverket på Jørpeland, der hans far hadde jobbet 18 år tidligere. Her ble han kollega til flere av Torvalds medfanger og tidligere venner. Terje fant god trøst i å snakke med farens medfanger, som kunne fortelle ham om farens fangeopphold. Noen fortalte kun i korte trekk, trolig fordi det var en vond dør å åpne. Knut A. Jøssang, derimot, hadde stor forståelse for Terjes behov for å kjenne til sannheten, og fortalte alt han visste om Torvalds liv i Natzweiler. Dette var ingen hyggelig historie, men likevel var det bedre å vite enn å spekulere i alle mulige skrekkszenarioer. Terje fikk et nært forhold til farens medfanger. Han fikk svar på mange av spørsmålene sine, og kunne gå videre i livet i visshet om sin fars skjebne.²⁶³ I forordet til Per Asbjørn Holst i *Dø om så det gjelder* skriver han følgende om smerten ved å ikke vite:

Min fars og Torvald Fiskå og de 1530 andre norskes lidelser i tyske konsentrasjonsleirer, ligger nå 50 år tilbake i tiden. For oss som satt igjen har tanken på og uvissheten om deres skjebne vært tung å bære. Vi ønsker å få vite så mye som mulig om hva som hendte. Selv de minste opplysninger om ting og hendelser, tider og steder synes å mildne de nagende smertene vi bærer i våre hjerter.²⁶⁴

---

²⁶³ Samtale med Terje Fiskå

²⁶⁴ Holst 1995: Forord

Vanskelige år for Kjell Johan

Torvalds eldste sønn, Kjell Johan, var 10 år da faren ble arrestert. Kjell Johan var ute og akte med noen kamerater da faren ble arrestert, og fikk sjokk da han kom hjem og fikk vite at tyskerne hadde tatt ham. Allerede som liten gutt hadde Kjell Johan vist tegn til å være annerledes, og Torvald sa tidlig at han så sider ved gutten som han ikke likte.

Torvald var svært bekymret for Kjell Johan da han satt i fangenskap, og bad sine medfanger om å fortelle han om hva som hadde skjedd på en svært skånsom måte om han selv ikke skulle overleve. Han var klar over at Johanna hadde det svært travelt som aleneforsørger for fire barn, og bekymret seg for Kjell Johans fremtid. I tillegg hadde hun og de aller fleste andre på den tiden lite kunnskaper om hvordan de skulle håndtere vanskene hans. Dessverre gikk det som Torvald fryktet, og Kjell Johan gikk mange vonde år i møte. I flere måneder etter at de hadde mottatt dødsbudskapet satt Kjell Johan på kaien på Fiskå og ventet på at faren skulle komme tilbake. Det var vanskelig å innse at han bare hadde blitt borte, uten at de hadde fått tatt farvel med ham. Det var også urettferdig at så mange av de andre motstandsmennene fra Strand kom hjem, men ikke hans far. Etter hvert ble det klart at Kjell Johan led av Schizofreni, og han hadde ikke fått den behandlingen og medisineringen han hadde behov for. På den tiden var det lite kunnskap om psykiske lidelser. Etter mange vonde opplevelser i sitt unge og voksne liv, døde han av kreft på Rogaland psykiatriske sykehus Dale, i 1981. Her hadde han vært innlagt siden 1972, etter et niårig opphold på Reitgjerdet psykiatriske sykehus i Trondheim.

Mange har spekulert i om Kjell Johan hadde fått et bedre liv om faren hadde kommet tilbake fra fangenskapet, og flere av naboene på Fiskå mente det. De så da for seg at Torvald skulle vende tilbake, med samme lune sinn som han forlot hjemmet med, og ikke en skramme på sjelen. Det kunne selvsagt ha vært en realitet. Men å få ham tilbake kunne også ha påført Kjell Johan ytterligere byrder hvis Torvald hadde vært dypt traumatisert. Ellinor Major fant gjennom sin forskning ut at det av hjemvendte fanger var Natzweilerfangene som oftest ble hjemsøkt av krigsopplevelser på nattestid. Og for mange ble drømmen om den gode hverdagen erstattet av mareritt:

De er fortsatt fanger i natt og tåke. I endeløse netter sleper de tunge steiner mot stupet av steinbruddet. Galgen står reist på appellplassen. De hører skrikene fra torturerte medfanger. De skriker selv under tortur.²⁶⁵

Torvalds to døtre, Judit og Tordis, forteller at de vokste opp med et sterkt savn etter det å ha en far. Det var en far i alle familiene på Fiskå, bortsett fra i deres. Jentene fikk likevel sine viktigste behov dekket i hjemmet, og hadde en mor og bestemor som var glade i dem. Tordis husker fremdeles faren, og spesielt godt den dagen hun satt i stuevinduet og så ham bli ført nedover bakken mellom to tyskere. Hun husker også da ordføreren i Strand, Ivar Eie, kom på døra med en trist beskjed. Da han hadde gått spurte hun mora om hva de hadde snakket om – og da fortalte Johanna henne at faren var død. Tordis fikk ingen umiddelbar sorgreaksjon, da hun hadde blitt vant til et liv uten faren. Men etter en kort periode sèg det inn, og sorgen trengte seg på. Torvalds storesøster, Tora, sa på sine siste dager at skjebnen til Torvald hadde plaget henne hele livet; «Jeg har bedt Gud om å ta det bort, men det ligger og gnager fortsatt.»²⁶⁶

Johannas dramatiske år

Johanna hadde gjennomlevd noen dramatiske år da fredsbudskapet nådde landet, og det norske flagget atter en gang ble heist til topps. Hun hadde tatt seg av fire barn i en tid hvor det var stor mangel på det meste. Det fjerde barnet hadde hun dessuten båret frem og født etter at Torvald hadde blitt arrestert. Å stå i en så vanskelig situasjon, samtidig som hun ikke ante om ektemannen var i live, eller hvor han var, må har vært krevende. Hun slet tungt i de lange årene med uvisshet. Da fredsdagene nærmet seg, og de hvite bussene hadde evakuert konsentrasjonsleirene, begynte ryktene å svirre. Johanna fikk vite at det hadde kommet strandbuer til Danmark, og dro i hui og hast til Trygve Holsts kone, for å høre om hun visste noe. Til tross for at frykten for at Torvald var død var stor, var håpet enda større. Det var derfor et hardt slag for Johanna å motta dødsbudskapet. Hun som så sårt hadde ønsket ham tilbake til Rindal. Torvalds medfanger fortalte Terje senere at Johanna hadde tatt tapet av Torvald svært tungt, og at de hadde fortalt henne om hans lidelser på en så skånsom måte som overhodet mulig. Situasjonen hennes ble ikke lettere av at dødsbudskapet kom samtidig som hele Norge var i festrus. Det var vanskelig å glede seg over freden, når den hadde kostet henne så dyrt. Dette var en tung periode i livet til Johanna. Jeg kan huske fra barndommen min at hun var stolt

---

²⁶⁵ Major 1997:92

²⁶⁶ Samtale med Terje Fiskå

og viste meg bilder av Torvald i uniform. Samtidig ble hun også sint når hun snakket om ham. Hun kunne si ting som at «han burde visst bedre», «kan du tenke deg så dumt?», «så gikk han da, ned bakken der, og kom aldri hjem», «alt han kunne rote seg opp i». Det var tydelig at hun ved siden av å være stolt av ham, bar på en slags bitterhet over det som hadde skjedd.

Økonomisk led ikke familien mer nød enn andre i etterkrigstiden, til tross for at Johanna var aleneforsørger. Hun mottok krigsenkepensjon og penger fra nasjonalhjelpens fond for krigens ofre, og dermed fikk hun endene til å møtes. Under krigen fikk familien med jevne mellomrom penger som var innsamlet av hjemmefronten. Disse ble overlevert i all hemmelighet av naboen, Aspel Eie. Hjemme i Rindal snakket de mye om Torvald og hadde mange bilder og minneplakater på veggen. Han ble ikke glemt, og den vonde historien ble ikke tiet ihjel. Og sånn er det fortsatt i Rindal. Bildene, medaljene og plakatene er flyttet til Terjes hus, og historien om Torvald fortelles videre til barn, barnebarn og oldebarn.

[Ellinor Majors forskning](#)

Ellinor Major, divisjonsdirektør for psykisk helse i Folkehelseinstituttet, har i sin doktoravhandling fra 1996, «War stress in a transgenerational perspective», studert ettervirkningene av konsentrasjonsleirsoppholdet for overlevende og deres barn. Det som er spesielt interessant i denne forbindelse, er at det nettopp er NN-fanger fra Natzweiler og deres etterkommere hun har forsket på. Denne forskningen handler dermed om vår historie, og ikke bare våre fedres og bestefedres historie. I hennes avhandling så hun på tre grupper fedre;

1. Medlemmer av Milorg som ble deportert som NN-fanger
2. Motstandsarbeidere fra den illegale presse som ikke ble deportert
3. Motstandsarbeidere fra Milorg D13, som ikke ble deportert

Det hun ønsket å finne ut var i hvilken grad NN-fangene i studien hadde krigsrelaterte helseplager, hvordan deres barns helse var, og hvordan fangenskapet eventuelt hadde påvirket evnen deres til å være foreldre, noe som igjen preget barna. Studien viste tydelig at NN-fangene hadde betraktelig dårligere helse enn de to andre gruppene på alle mål. Men viste de store forskjellene i helse seg også igjen i foreldreatferd? Og gikk disse krigstraumene i arv?

Ut fra undersøkelsene sine kunne ikke Major si at NN-fangene var dårligere fedre enn de som ikke hadde blitt deportert. Men hun hadde også spurt om mødrene, og det viste interessante resultater. Hennes hypotese var at ektefeller av NN-fanger ville være særlig omsorgsfulle og mer overbeskyttende overfor barna sine. Men undersøkelsen viste derimot at flere av NN-mødrene gikk inn under kategorien «afectionless controll» - altså følelseløs kontroll, mens færre av mødrene inngikk i kategorien «optimal bonding» - som er en optimal foreldreatferd. Det kom også frem at disse mødrene bestemte mer enn de andre mødrene, og uhemmet unnskyldte fars atferd.²⁶⁷ Dette kunne vanskeliggjøre situasjonen for barna som i noen tilfeller fikk en fremmed far hjem fra fangenskapet. Dermed vokste flere av disse barna opp i en usikkerhet knyttet både til fars og mors atferd.

Enten om far kom hjem traumatisert eller ikke, om han kom hjem i det hele tatt, om mors foreldreatferd ble endret eller ikke, har barna fått livene sine påvirket av valget deres far tok om å kjempe for Norges frihet under 2. verdenskrig. De er alle motstands barn. Hvor stor plass det har tatt i livet deres varierer selvsagt i omfang. Likevel vil kollektivtradisjonens ensrettede fokus på heltemot og offer delvis være en annen historie enn den disse barna sitter igjen med etter krigen og okkupasjonens innhugg i en for mange trygg og forutsigbar hverdag.

---

²⁶⁷ Foredrag som ble holdt av Ellinor Major på Natzweilerseminar avholdt på Akershus festning i september 2016

Avslutning

I denne delen vil jeg forsøke å løfte frem hovedlinjene i oppgaven. Ved å la Torvalds liv lede oss gjennom ulike faser før, under og etter krigen, har jeg rettet søkelyset på ulike psykodrama som utspilte seg på individnivå i denne dramatiske perioden av Norgeshistorien. På den måten har jeg tatt et steg bort fra historiekulturens ensartede og forstenede fremstilling av norske motstandsmenn som helter det kan føles fjernt, ambisiøst og urettferdig å sammenligne seg med. Jeg har forsøkt å få tak i en sammenheng som det går an å forså til tross for at det i Torvalds tilfelle bare er små spredte biter igjen av historiens brede strøm. Et bibelvers, en attest, en søknad, noen brev og noen erindringer.

Vi tenker gjerne primært den norske hæren eller hjemmefronten som grupper som kjempet mot tyskerne. Men disse gruppene bestod av enkeltindivider. Enkeltindivider som gang på gang stod ansikt til ansikt med fienden. Alene. Jeg har pekt på enkeltindividers dilemmaer, frykt, smerte, styrke og mot, som igjen kan være representative for hele grupper. I våre bestrebelser etter mest mulig kunnskap om de ulike situasjonene som oppstod under 2. verdenskrig har vi lett for å glemme at hovedaktørene var helt vanlige mennesker som deg og meg.

Det første møtet mellom nordmenn og tyskere som presenteres er under kampene i Dirdal. De norske soldatene mangler krigserfaring og utstyr, i tillegg er fiendebildet deres muligens overdimensjonert. Mange soldater blir redde og rømmer fra kampene, og befalet mister kontrollen. Det er overveldende for nordmenn å plutselig stå ansikt til ansikt med ekte krig – med ordre om å drepe. Etter overgivelsen roer alt seg ned. Det blir stille. Skuffelsen ligger som en tykk tåke over soldater og befal i Dirdal. Enkelte tyske soldater beklager det som har skjedd, og særlig at Major Brandt har blitt skutt. De utveksler også røyk og sjokolade. Nordmenn og tyskere tar hverandre i hånden. De er likemenn, som i kraft av sin stilling som soldat eller befal, er beordret ut i krigen. Fiendebildet mildner, men skuffelsen er like stor.

Mange av de norske soldatene verver seg senere til illegalt motstandsarbeid, og får etter hvert et brutalt møte med Gestapo. Dette er en helt annen type tyskere enn de noen av dem var i befalning med i 1940. Torturen blir nå stående mellom dem som en dyp kløft, og nordmennene griper etter nye holdepunkter for å takle tilværelsen. Manglende erfaring med totalitært styre og terror, gjør dem totalt uforberedt på denne situasjonen. Den dype skuffelsen fra 1940 er byttet ut med frykt, smerte, og for noen til og med død. Å undervurdere torturen ble skjebnesvangert for motstandsbevegelsen.

Derfra går veien til tyske fangeleirer i Norge, i dette tilfellet til Grini. Livet på Grini er tøft, med lite mat, hardt arbeid, og en overhengende frykt for hva fangevokterne kan utsette dem for. Det forekommer hard straffeeksersis og henrettelser også der. Et opphold på Grini er absolutt brutalt nok til å forandre motstandsmennenes sinn for alltid. Likevel er leirene i Tyskland enda mer fryktinngytende og redselsfulle, noe Torvald snart får erfare,

Det siste, og mest brutale møtet mellom vanlig norsk bygdementaltitet og det nazistiske terrorveldet, opplever de som blir sendt videre til tyske konsentrasjonsleirer på kontinentet. Her er siste rest av menneskelighet fjernet, og det gjelder om å legge hele sitt jeg brakk – og innta en slags tilstand der man er akkurat apatisk nok og akkurat nok til stede. Ikke mer enn akkurat nok, det kan være livsfarlig begge veier. Egentlig er det meste livsfarlig i en slik tilværelse.

For mange av fangene som vender tilbake fra opphold i konsentrasjonsleirer, er det vanskelig å finne tilbake til plassen sin i den mentale horisont de tidligere levde innenfor. De har sett og opplevd fryktelige ting som har forandret dem. De passer ikke lenger inn i det formatet de befant seg i før lidelsesreisen startet. Dette blir tøft for både dem og familiene deres. Krigen tar dermed ikke slutt for alle i 1945.

Hvorfor er det viktig for meg å se bygd foran nasjon, og enkeltindivider foran store grupper? Hvorfor er det viktig å belyse nye sider ved og vrenge ut nye detaljer fra okkupasjonsårene? Holder det ikke å videreføre fortellingene som allerede kommuniseres gjennom historiekulturen?

Ved å ta utgangspunkt i enkeltindividet er det lettere for oss i dag å skjønne hvilket mot, hvilken frykt, hvilket offer, hvilken standhaftighet, og hvilken smerte krigen påførte motstandsmenn og deres familier. For mange ble okkupasjonsårene et mangeårig traume. Kanskje vi lettere kan sette oss inn i deres opplevelser, og til og med spørre oss selv hva vi ville gjort i en lignende situasjon? Kanskje det også kan gi oss kunnskap om hvilke traumer våre nye landsmenn som har flyktet fra krig har gjennomgått, så vi kan møte disse med forståelse og kunnskap. Selv om 2. verdenskrig er over, vil det alltid være nye kriger, nye motstandsmenn/kvinner og nye motstands barn. Den amerikanske historikeren Timothy Snyder hevder at en historisk fremstilling av holocaust må være nåtidig, og gjøre oss i stand til å oppleve det som gjenstår fra Hitlers epoke i våre tanker og i våre liv. Det håper jeg å ha fått til ved å skrive denne historien ut fra et enkeltindivids perspektiv med en mentalitetshistorisk vinkling.

Det å forstå holocaust er ifølge Snyder vår sjanse, kanskje den siste vi får, til å bevare menneskeheten. Holocaust må forstås, slik at noe lignende kan forhindres i fremtiden. Det må

være nok for oss og for dem som følger etter oss.²⁶⁸ Og det må være nok til å forklare hvorfor vi ikke skal slutte å forske på krigshandlingene og okkupasjonen i Norge fra 1940-1945, samt de påfølgende ettervirkningene. Det er grunnen til at vi stadig skal skrive nye fortellinger, med nye innfallsvinkler og nye perspektiver. Det er grunnen til at jeg ville utvide Torvalds fortelling til å romme noe mer enn den ferdigtyggede fortellingen vi får presentert gjennom den nasjonale minnekulturen. Jeg ville bruke den som et kikkhull inn i kampene og utfordringene som møtte de norske motstandsmennene. Ikke bare på det fysiske, men også på det mentale plan. Jeg ville også at den skulle romme familienes traumer. Ved å løsne litt på den faste rammen rundt fortellingen om Torvald, vil den forhåpentligvis tilføre ny innlevelse og kunnskaper om dramaet som utspant seg for snart 80 år siden. Og forhåpentligvis vil kunnskapen fungere som et skjold mot et eventuelt nytt holocaust i ny drakt.

Mine damer og herrer. Lenge var det taust her. En forsøkte til og med å glemme. Tragedien var så stor, ordene så fattige. Men å la tiden viske ut minnet, det var å la natten dekke over ofrenes minner og å glemme disse forbrytelsene, og gi torturistene rett. (...) I meditasjon og følelser vil jeg oppfordre til at minnet alltid vil være sterkere enn glemselen. Her, i dette senteret for deporterte motstandsfolk, vil mitt budskap til unge mennesker være: Husk alltid! Glem aldri ofrene for menneskehetens mørkeste tid. Vær alltid beredt. Vær i stand til å yte motstand når det trengs. For ingen ting oppnås for godt. Kjemp alltid mot dem som påstår at dette aldri skjedde. Kjemp uten nøling mot de som preker, i Frankrike og resten av verden, hat, rasisme, antisemittisme, intoleranse. Det er din ærefulle plikt, i ærbødighet til ofrene og av hensyn til fremtiden.

-Jacques Chirac, Natzweiler-Struthof. 03.11.05.

---

²⁶⁸ Snyder Timothy. (2015). *Svart jord – Holocaust som historie og advarsel*. Oslo: Gyldendal. S. 373

Litteraturliste

Bøker, avhandlinger og artikler

- Améry, Jean. (1966). *Jenseits von Schuld und Sühne*. Oversatt av Tømte Lasse. (1994). *Ved forstandens grenser. En overlevendes forsøk på å overkomme det umulige*. Oslo: Document forlag.
- Aakvaag Gunnar C. (2008). *Moderne sosiologisk teori*. Oslo: Abstrakt forlag.
- Alsvik Jan. (1991). *Strand bygdebok 1870-1940*. Stavanger: Hafrsfjord forlag.
- Alsvik Jan. (1995). *Folk i Strand : ei gards- og ættesoge 1*. Stavanger: Hafrsfjord forlag.
- Berg Rolf og Lindhjem Peder. (1972) *Norge og den 2.verdenskrig: Militær motstand i Rogaland og Vestfold*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Brakstad Ingjerd Veiden. (2006). *Jødeforfølgelsene i Norge. Omtale i årene 1942-1948*. (Masteroppgave), Ingjerd V. Brakstad: Oslo.
- Bratteli Trygve. (1980). *Fange i Natt og Tåke*. Oslo: Cappelen Damm.
- Bøe Jan Bjarne og Knutsen Ketil. (2012). *Innføring i historiebruk*. Kristiansand: Cappelen Damm Høyskoleforlag.
- Cappelen Hans. (1946). *Vi ga oss ikke – En Nacht und Nebel fange forteller*, Oslo: Nasjonalforlaget.
- Corell Synne. (2007). «Hva er historien om krigen? - Historiografien om den tyske okkupasjonen av Norge under annen verdenskrig», i *Fortid*, 2007 (2), s. 16-21.
- Corell Synne. (2010). *Krigens ettertid*. Oslo: Spartacus Forlag AS.
- Egge Bjørn. (2008). «PTSD – en erfaring av de sjeldne», i *Natzw.fange Carl Christiansen og andre fangeberetninger*, Natzweilergruppen, s. 100.
- Eriksen Anne, (1995). *Det var noe annet under krigen*. Oslo: Pax Forlag.
- Evju Håkon. (2007). «Leder», i *Fortid*, 2007 (2), s. 5.
- Faremo Osmund. (1987). *Takk for livet Emil*. Oslo: Samlaget.
- Frankl Viktor. (1962). *Man`s search for meaning – an introduction to logotherapy*. Oversatt av Hygen Johan B. (1996). *Kjempende livstro*. Oslo: Aventura Forlag.
- Graver Hans Erik. (2015). *Dommernes krig - den tyske okkupasjonen 1940-1945 og den norske rettsstaten*. Oslo: Pax Forlag.
- Hobson Rolf og Kristiansen Tom. (2001). *Norsk forsvarshistorie bd. 3 – Total krig, nøytralitet og politisk splittelse*. Bergen: Eide Forlag.

- Holst Per Asbjørn. (1995). *Dø om så det gjelder – Trygve Holst 1907-1945. Falt for sitt land*. Stavanger: Per A. Holst Forlag.
- Holst Per Asbjørn. (2009). *Strand under krigen*. Stavanger 2009: Per A. Holst Forlag.
- Hundeide Helge. (2016). *Aprilmatt – Den sanne historien om soldatene som kjempet 9. april 1940*. Oslo: Dreyer Bok AS.
- Jensen Bernhard Eric. (2007). *Historie – Livsverden og Fag*. København: Nordisk Forlag A/S.
- Johansen Anders. (2001). Særoppgave. Oslo: Spartacus Forlag.
- Kinnerød Iselin. (2015). *Formidling av okkupasjonshistorien - Fra mytisk fortelling til kritisk historiedidaktisk tilnærming?* (Masteroppgave), Iselin Kinnerød: Trondheim.
- Kjelland Arnfinn. (2009). «Norsk lokalhistorie og «nyare» mikrohistorie», i *Heimen*, bind 46, hefte 3, s. 237–254.
- Kleppe Johannes. (2003). *Reise i bedehusland – bedehusene i Rogaland*. Bergen: Sambåndet Forlag.
- Krøvel Harald. (2009). *Mikrohistorie – eit uttrykk for paradigmeskifte i historiefaget?*. (Essay i vitenskapsteori), Harald Krøvel: Volda.
- Kverndokk Kyrre. (2000). *De Kjempet de falt de gav oss alt - om den rituelle bruken av norske krigsminnesmerker*. (Masteroppgave), Kyrre Kverndokk: Oslo.
- Lagrou, Pieter. "Victims of Genocide and National Memory: Belgium, France and the Netherlands 1945-1965" i *Past and Present*, 1997 (154). Side 196.
- Luihn Hans. (1999). *Den frie hemmelige pressen i Norge under okkupasjonen 1940-45*. Oslo: Nasjonalbiblioteket.
- Lykkenborg Liv Riktor. (2016). *Mostandsbarn*, Oslo: Quintano Forlag.
- Lynèe, Belinda. (2015). *Trolldomsforestillinger i møte med opplysningstiden - En mentalitetshistorisk analyse av trolldomsforestillinger i perioden 1650-1732*. (Masteroppgave), Belinda Lynèe: Kristiansand.
- Major Ellinor. (1997). *Reise gjennom krig og fred*. Oslo: Aschehoug.
- Major Ellinor. (1990). *Effekten av holocaust på 2. generasjon - en kontrollert undersøkelse av overlevende norskfødte jødiske konsentrasjonsleirfanger og deres barn*. (Hovedoppgave), Ellinor Major: Oslo.
- Major Ellinor. (1996). *War stress in a transgenerational perspective. Norwegian concentration camp survivors and two other resistance groups and their children*. (Doktorgradsavhandling), Department Group of Psychiatry, Universitetet I Oslo, Oslo.
- Meling Berner. (2015). *Følløyvekkelsen» i Ryfylke. Ein analyse av verknader og konsekvensar*. (Masteroppgave), Berner Meling: Stavanger.

- Militærhistorisk forening Rogaland. (2014). *Tyske vinger over Sola og Forus*. Stavanger: Commentum Forlag.
- Militærhistorisk forening Rogaland. (2015). *Farlig kyst*. Stavanger: Commentum Forlag.
- Militærhistorisk forening Rogaland. (2016). *Håpløs kamp – April 1940. Da krigen kom til Rogaland*. Stavanger: Commentum Forlag.
- Moren Sigmund. (1980). «By og land, hand i hand», i *Et folk i fred og krig - Norges kulturhistorie*, bind 6. Oslo: Aschehoug.
- Nokken Kristoffer. (2009). *Andre verdenskrig i svensk og sveitsisk erindringskultur – en lærebokanalyse*. (Masteroppgave), Kristoffer Nokken: Bergen.
- Norseth Helge. (1997). «Var Gud i Natzweiler?», i *Fangeberetninger, Natzweilergruppen 1997*, s.59
- Nøkleby Berit. (2003). *Gestapo – Tysk politi i Norge 1940-45*. Oslo: Aschehoug.
- Omdal Sven Egil. (2016). *Gestapokjelleren - Aldershjemmet som ble fryktens hus*. Oslo: Kolofon Forlag
- Pedersen Erling Berg. (2000). *Sterkere enn Natt og Tåke*. Stavanger: Dreyer Bok.
- Pedersen Terje, «Tyskertøser – straffet uten lov og dom?», i *Fortid*, 2007 (2). s. 61-64.
- Primo Levi. (1947). *Se questo è un uomo*. Oversatt av Watz Tommy. (1990). *Hvis dette er et menneske*. Oslo: Document Forlag.
- Risto Trond. (2011). *Skrekkens monumenter. Historiebruk og formidling i et utvalg tidligere konsentrasjonsleirer etter 1945*. (Doktorgradsavhandling). Det humanistiske fakultet, NTNU, Trondheim.
- Rønning Steinar. (2012). *Er historiefaget i den norske skolen preget av moderne forskning eller er historiefaget en dyrkning av nasjonale myter*. (Masteroppgave), Steinar Rønning: Tromsø.
- Sandmo Erling. (2014). *Tid for historie*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Semningsen Ingrid. (1980). «Ungdom mellom to kriger», i *Et folk i fred og krig - Norges kulturhistorie*, bind 6. Oslo: Aschehoug.
- Skogen Olav. (1992). *Ensom krig mot Gestapo*. Oslo: Aschehoug. s. 10.
- Snyder Timothy. (2015). *Svart jord – Holocaust som historie og advarsel*. Oslo: Gyldendal Forlag.
- Soleim Marianne Neerland, «Sovjetiske krigsfanger i Norge under andre verdenskrig», i *Fortid*, 2007 (2), s. 48-54.
- Storeide Anette. «Tidsvitners fortellinger om fangenskapet i konsentrasjonsleiren Sachsenhausen», i *Fortid*, 2007 (2), s. 30-36.

- Storhaug Stine. (2011). *Hjelmelandsgaten 1- Liv og levekår 1900-1950*. (Masteroppgave), Stine Storhaug: Stavanger.
- Stugu Ola Svein. (2010). *Historie i bruk*. Oslo: Samlaget.
- Sølvberg Jon. (2002). «Å være fange i Natzweiler», i *Natzweilervanger ser tilbake*, Natzweilergruppen. S. 74.
- Sørbye Haakon. (1997). «Kampen for å overleve», i *Fangeberetninger*, Natzweilergruppen. S. 17.
- Sørli Sigurd. (2015). *Solkors eller hakekors*. Oslo: Dreyer Forlag.
- Tjeltveit Njål. (1990). *Krigsåra i Ryfylke*. Stavanger: Dreyer Bok.
- Tjeltveit Njål. (2000). *Kaiane våre*. Stavanger: Statens vegvesen Rogaland.
- Tjeltveit Njål. (1987). *Bedehuskulturen – bedehus og bygdeliv i Ryfylke*. Stavanger: Dreyer Bok.
- Ulstein Ragnar. (2008). *Etterretningstjenesten i Norge 1940-1945 – Harde år*, bind 2. Oslo: Orion Forlag.
- Veum Eirik. (2012). *Nådeløse nordmenn: Statspolitiet 1941-1945*, Oslo: Kagge Forlag.
- Veum Eirik. (2013). *Nådeløse nordmenn: Hirden 1933-1945*. Oslo: Kagge Forlag.
- White Hayden. (1978). «Historical text as literary artifact», I *The practice of conceptual history*, Stanford 2002.
- Wilken Lisanne. (2006). *Pierre Bordieu*. Roskilde: Tapir akademisk forlag.

Internettkilder

- Amundsen Baard. (2015). «Historieprofessor om 9. april: Norge satte ny rekord i motstand mot tyskerne». Hentet fra <http://forskning.no/2015/04/9-april-norge-satte-ny-rekord-i-motstand-mot-tyskerne>,
- Andreassen Kim E., «Krigshistorie går ikke av moten», i *På Høyden*. Hentet fra <http://www.uib.no/en/node/51449>, Publisert 09.04.2010.
- Barkved Holger. (1945-1948). *Til minne om Trygve Holst og Torvald Fiskå*. Hentet fra <http://strandhistorie.no/index.php/krigsarenee/360-trygveholsttilminne>
- «Bibelbeltet». *Store norske leksikon*. Hentet fra <https://snl.no/bibelbeltet>

Bjørnstad Lasse, «De beste bøkene om krigen i Norge». Hentet fra <http://forskning.no/historie-boker/2015/10/de-beste-bokene-om-krigen-i-norge>, publisert 22.10.2015.

Cora Alexa Døving og Vibeke Moe. (2014). *Det som er jødisk– identiteter, historiebevissthet og erfaringer med antisemittisme. En kvalitativ intervjustudie blant jøder i Norge*. Hentet fra <http://www.hlsenteret.no/publikasjoner/Rapport--Det-som-er-jodisk.pdf>

Dahl Hans Fredrik. (2015). «Illegale aviser». Hentet fra <https://www.norgeshistorie.no/andre-verdenskrig/kommunikasjon-og-kunnskap/1709-illegale-aviser.html>

Dalvesen Geir. (2015). «Anundsen vil vurdere å gi NS-barna unnskyldning fra samfunnet for mobbing etter krigen», i *Aftenposten*. Hentet fra <http://www.aftenposten.no/norge/politikk/Anundsen-vil-vurdere-a-gi-NS-barna-unnskyldning-fra-samfunnet-for-mobbing-etter-krigen-39045b.html>, publisert 01.06.2015.

«Framhaldsskole». *Store norske leksikon*. Hentet fra <https://snl.no/framhaldsskole>

Furustøl Heidi og Morsø Jens. (2015). For speiderbevegelsen i Norge. Generalsekretærer fra Norges KFUK-KFUM-speidere og Norges speiderforbund. Hentet fra <http://www.dagbladet.no/2015/02/03/kultur/meninger/tungtvann/speideren/debatt/37508976/>

Hjeltnes Guri. (2017). «Historiene som ennå ikke er fortalt», i *Prosa – Tidsskrift for sakprosa*, 2017 (1). Hentet fra <http://prosa.no/essay/historiene-som-enna-ikke-er-fortalt/>

Jacobsen Sten, «Hvorfor mikro- og mentalitetshistorie?», hentet fra (http://www.stenjacobsen.dk/?page_id=71, publisert 02.11.2015.

Jensen Jørgen: Kan vi forstå fortiden i Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie, Olaf Olsen (red.), 2002-2005. Hentet fra <http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=305739>

Kruger Frida, Lillealtern Randi, “Arven etter morfar”. Hentet fra <https://www.nrk.no/viten/arven-etter-morfar-1.12633265>, Publisert 05.11.2015.

Lepperød Trond, «Gransker nordmenn i tysk uniform». Hentet fra <http://www.nettavisen.no/nyheter/innenriks/gransker-nordmenn-i-tysk-uniform/367139.html>, publisert i 2005.

«Livsverden». *Wikipedia*. Hentet fra <https://no.wikipedia.org/wiki/Livsverden>

«Mentalitetshistorie». Historisk metode. Hentet fra <http://historiskmetode.weebly.com/mentalitetshistorie.html>

Nerheim Gunnar. «Torolf Smedvig - Skipsreder og Offshoreentreprenør». *Norsk biografisk leksikon*. Hentet fra https://nbl.snl.no/Torolf_Smedvig., publisert 2009.

Njølstad Olav. (2015). «NS-medlemmene: Hvem var de?» Hentet fra <https://www.norghistorie.no/andre-verdenskrig/mennesker/1701-ns-medlemmene-hvem-var-de.html>

Poulsson Leif T. (1946). «Omkring dødelighet og dødsårsaker blant mannlige NN fanger i Tyskland.» Artikkelen ble utgitt i særtrykk av «Tidsskrift for Den norske Lægeforening», nr. 19, 1946. Hentet fra <http://www.natzweiler.info/Frame/Norske.html>

Refsum Grete, «Tante Vivi - fange nr. 24127 Ravensbrück». Hentet fra http://www.refsum.no/wp-content/uploads/2013/02/Refsum_Pressemelding_kontekst1.pdf , publisert 2013.

Schacke Malene S. og Andersen Per, «Mentalitetshistorie - et avviklet fagbegreb?», i *Historie/Jyske Samlinger*, Bind 2000. Hentet fra <https://tidsskrift.dk/index.php/historiejyskesamling/article/viewFile/14800/28346>.

Soleim Marianne Neeland, «Sovjetiske krigsfanger i Norge», hentet fra <http://www.hlsenteret.no/kunnskapsbasen/folkemord/folkemord-under-nazismen/andre-grupper/sovjetiske-krigsfanger-i-norge>, publisert 06.10.2011.

Thune Taran, «Norsk utdanningshistorie. Hentet fra https://snl.no/Norsk_utdanningshistorie

Skirbekk Sigurd. (2000). «Norge - landet med 7 motkulturer». Skrevet for *Norge i dag*. Hentet fra <http://folk.uio.no/sigurds/kulturanalyse/motkult.html>

